श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पणी
श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्वल्लभा-
चार्य्यकृतसुबोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्य्यप्रवरश्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका,
श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायिश्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्त-
प्रदीपाख्यटीका इत्यष्टभिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

इदम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम्;

बङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

"श्रीवनमालिराय बहादुरस्य"

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितञ्च ।

तच्च

काञ्चीमण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर्' पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रितम् ।

सम्वत् १९६१

श्रीमद्भागवतम् ।

नवमस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

राजोवाच ।

मन्वन्तराणि सर्वाणि त्वयोक्तानि श्रुतानि मे ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य हरेस्तत्र कृतानि च ॥ १ ॥
यो ऽसौ सत्यव्रतो नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः ।
ज्ञानं यो ऽतीतकल्पान्ते लेभे पुरुषसेवया ॥ २ ॥
स वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतम् ।
त्वत्तस्तस्य सुताश्चोक्ता इक्ष्वाकुप्रमुखा नृपाः ॥ ३ ॥
तेषां वंशं पृथक् ब्रह्मन् ! वंश्याऽनुचरितानि च ।
कीर्तयस्व महाभाग ! नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गुणा यं गुणाताऽत्राप्त्यै वृण्ते करुणानिधिम् ।
तमहं शरणं यामि परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥
त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्वैवस्वतसुतान्वयः ।
नवमे कृष्णसत्कीर्तिप्रसङ्गाय वितन्यते ॥ २ ॥
एवमुक्तो ऽष्टमस्कन्धे सद्धर्मः सत्त्वशोधकः ।
कर्तृपालकवक्त्रादिमन्वादीनां निरूपणैः ॥ ३ ॥
सद्धर्मशुद्धसत्त्वानामन्तरङ्गेशसत्कथा ।
सूर्यसोमान्वयाख्यानैरधुना सङ्कीर्त्यते ॥ ४ ॥

तत्र च—

त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्यवंशो ऽनुवर्ण्यते ।
एकादशभिरध्यायैः सोमवंशस्ततः परैः ॥ ५ ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैवस्वतसुतान्वये । •
सोमवंशप्रवेशार्थं सुद्युम्नस्त्रीत्वमुच्यते ॥ ६ ॥

उक्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोर्वंशं पृच्छति, मन्वन्तराणीति पञ्चभिः ॥ १—७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

पूर्वस्कन्धान्ते—

"स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ।

विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः" ॥

इति प्रकृतस्य भगवत्पूर्णानुग्रहविषयस्य महाभागवतस्य वर्त्तमानस्य सप्तमस्य वैवस्वतमनोर्वंशं "सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव" इत्यादिना सङ्ग्रहेणोक्तं विस्तरतो बुभुत्सुरुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति राजा—मन्वन्तराणीत्यादिभिः पञ्चभिः । यान्यहमादौ मया पृष्टानि मन्वन्तराणि तेष्ववतीर्णेन भगवता कृतानि वीर्याणि च तानि सर्वाणि त्वया वर्णितानि मे मया श्रुतानि च ॥ १ ॥

तथा योऽसावतीतकल्पे द्रविडदेशाधिपस्सत्यव्रताख्यो राजर्षिरतीतकल्पावसाने परमपुरुषस्य सेवया हेतुभूतया स्वपरयाथात्म्यज्ञानं लेभे प्राप्तवान् ॥ २ ॥

'स एव सत्यव्रतोऽस्मिन् विवस्वतः पुत्रो भूत्वा मनुर्वैवस्वताख्यः सप्तमो मनुरासीदिति च त्वत्तो मया श्रुतमित्युक्तानुवादः अथ पृष्टव्यं पृच्छति— तस्य वैवस्वतस्य मनोर्ये सुता इक्ष्वाकुप्रभृतयः त्वया कथिताः ॥ ३ ॥

मया श्रुताश्च तेषामिक्ष्वाकादीनां पृथक् पृथक् वंशं तद्वंश्यानां चरितानि चाधुना हे ब्रह्मन् ! महाभाग सर्वज्ञ ! श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं कथय ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्री वेदव्यासाय नमः ॥

कमलाकान्तं कमलाक्षं विमलानन्दं प्रणम्य च ॥

नृपवंशस्कन्धविख्यातं नवमस्कन्धं विवृणोमि ॥०॥

अस्मिन्स्कन्धे राजवंशवर्णनेन श्रीनारायणो भक्तिविधानार्थं भगवन्माहात्म्यमेव प्रपञ्च्यते, तत्रवृत्तवर्तिष्यमाणस्कन्धयोः सङ्गतिप्रदर्शनाय वृत्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोः पुत्राणां तद्वंश्यानामनुवंशं तच्चरितानि च राजा शुकं पृच्छति, मन्वन्तराणीत्यादिना वद विक्रमानित्यन्तेन ॥ १—२—३—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ओं नमः श्रीकृष्णाय ॥

अथ नवमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ॥

नवमक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः ।

क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥

॥ १ ॥

योऽसाविति त्रिकम् ॥ २-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।

लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥

गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभुष्णवे ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ।

कृत्वा सद्धर्ममीशानुवर्तिनां कथ्यते कथा ॥

नवमे भक्तिविज्ञानवैराग्यस्याभिधित्सया ।

अम्बरीषादिभिरिव भाव्यं भक्तैर्विचक्षणैः ॥

विषयाभिनिविष्टोऽपि विरक्तः स्याद्ययातिवत् ।

इत्येवमर्थमुक्तास्ते सूर्यसोमान्वयान्विताः ॥

क्वाप्यतोऽपि पुनस्तोऽपि स्वाचारैर्लोकशिक्षकाः ।

अत्र त्रयोदशाध्यायाः सूर्यवंशनिरूपकाः ॥

एकाधिकादशास्युस्ते सोमवंशाभिधायकाः !

तदेवं नवमस्कन्धो राजते त्रिगुणाष्टभिः ॥

अध्यायैर्विविधेश्ववंशकथः कृष्णकथारथः ।

तत्र तु प्रथमेऽध्याये सुद्युम्नो मृगयां गतः ॥

स्त्रीभूत्वाऽथ बुधात्पुत्रं पुरूरवसमाप्तवान् ।

मत्स्यदेवप्रसादात् सत्यव्रतस्य भक्तश्रेष्ठस्य मनुत्वं श्रुत्वा तद्वंश्यानामपि वैष्णवत्वमभिप्रेत्य तत्कथासु जातश्रद्धः पृच्छति—योसाविति चतुर्भिः । अतीतकल्पान्ते अतीतमन्वन्तरान्ते ॥ १—७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः .

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णं नियमानन्दं श्रीनिवासादिकान् गुरून् ।

प्रणम्य नवमे स्वल्पः प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥

त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्निबद्धे नवमे स्फुटाम् ।

क्रमादीशकथामाह—भगवान्बादरायणिः ॥

तत्र वैवस्वतपुत्राणामुत्पत्ति यस्य वैवस्वतपुत्रस्य चन्द्रवंशप्रवर्त्तकः पुरूरवाः पुत्रोऽभूत्तस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वं च निरूप्यते प्रथमाध्याये तत्रादावष्टमस्कन्धोक्तस्य सत्यव्रतस्य राजर्षेर्वैवस्वतमनुभावं गतस्य पुत्राणां पृथक् पृथक् वंशानुक्त्वाऽनुवादपूर्वकं पृच्छति—मन्वन्तराणीति पञ्चभिः ॥ १-६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमतेरामानुजाय नमः ।

श्रीरुक्मिणीकृष्णाय नमः ।

नत्वा श्रीरुक्मिणीकान्तं स्वान्तं विन्यस्य तत्पदे ।

पूर्वाचार्यान्समस्तांश्च वेदवेदान्तपारगान् ॥ १ ॥

भाषां भागवताचार्यः श्रीमद्भागवतस्य वै ।

नवमस्कन्धभावार्थबोधनीं वितनोति हि ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजा परीक्षित बोले, कि—हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! आपने जो सम्पूर्ण मन्वन्तरों की कथा कही सो मैंने श्रवण करी, और अनन्त पराक्रम वाले श्री हरि के जो जो उनमन्वन्तरों में आपने चरित्र कहे सो भी मैंने श्रवण किये ॥ १ ॥

परन्तु जो आपने कहा कि द्रविड देश का स्वामी सत्यव्रत नामक राजऋषि कि जिनने व्यतीत कल्पके अन्त में महापुरुष श्रीहरि की सेवा से ज्ञान प्राप्त किया ॥ २ ॥

ये भूता ये भविष्याश्च भवन्त्यद्यतनाश्च ये ।
तेषां नः पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां वद विक्रमान् ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

एवं परीक्षिता राज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् ।
पृष्टः प्रोवाच भगवाञ्छुकः परमधर्मवित् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परन्तप ! ।
न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥
परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥ ८ ॥
तस्य नाभेः समभवत्पद्मकोशो हिरण्मयः ।
तस्मिन् जज्ञे महाराज ! स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ ९ ॥
मरीचिर्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः ।
दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत्सुतः ॥ १० ॥
ततो मनुः श्राद्धदेवः सञ्ज्ञायामास भारत ! ।
श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्स आत्मवान् ॥ ११ ॥
इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूषकान् ।
नरिष्यन्तं पृषध्रं च नभगं च कविं विभुः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वही फिर सूर्य के पुत्र वैवस्वत मनु हुए ऐसा हमने आप से श्रवण किया, और यह भी सुना कि, उनके पुत्र इक्ष्वाकु प्रभृति राजा हुए ॥ ३ ॥

सो अब हे ब्रह्मन्! हे महाभाग! उन सभों का पृथक् वंश और वंश के राजाओं के चरित्रों को आप कथन करिये हम लोगों को इस विषय की श्रवण करने की बड़ी इच्छा है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुक्तं वंशं वक्तुं पूर्वोक्तमेव तावद्वंशं तत्प्रवर्तकं श्रीनारायणमारभ्यानुक्रमयति—परावरेषामिति पञ्चभिः ॥ ८—११ ॥
नाभागं चेति पाठे ऽपि नभग एव नाभागः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यैव वैवस्वतस्य मनोर्वंशे ये भूता अतीता ये च भविष्या भाविनो ये चाद्यतना वर्त्तमानाश्च भवन्ति तेषां सर्वेषां पुण्या पुण्यावहा कीर्तिर्येषां पूर्वेषां सर्वेषां विक्रमान् वद चरित्राणि कथय पुण्यकीर्तीनामित्यनेन तद्विक्रमाणामश्रोतव्यत्वशङ्का निरस्ता ॥ ५ ॥

एवं राज्ञा पृष्टो भगवान् बादरायणिः वैवस्वतः मनुवंशं तद्वंश्यचरित्राणि च यथावद्वक्तुमुपचक्रम इत्याह सूतः—एवमिति । इत्थं ब्रह्मवादिनामृषीणां सदसि राज्ञा परीक्षिता पृष्टः परमधर्मवित् भागवतगुणवर्णस्योत्कृष्टधर्मत्वाभिज्ञो भगवान् शुकः प्रोवाच ॥ ६ ॥

तदेवाह—श्रूयतामित्यादिना तावद्वैवस्वतमनुवंशमाचिख्यासुस्तद्वंश्यानां तच्चरित्राणां चानन्त्यात्कार्त्स्न्येन वक्तुं श्रोतुं चाशक्यत्वात्प्राधान्येन काश्चित्तद्वंश्यपरम्पराः कथयामीत्यभिप्रायेणाह—श्रूयतामित्यादिना । हे परन्तप ! मानवः मनोर्वैवस्वतमनोः सम्बन्धी

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वंशः प्राचुर्येण कथयतो मत्तः श्रूयतां प्राचुर्येणेत्यनेन साकल्येन वक्तुं श्रोतुं चाशक्य इत्यभिप्रेतं तदेवाह न शक्यत इति स्फुटार्थः ॥ ७ ॥

मनोरर्वाचीनां तद्वंशपरम्परां विवक्षुस्तावत्ततः पूर्वपरम्परामाह—परावरेषामिति चतुर्भिः । इदं परिदृश्यमानं स्थूलचिदचिदात्मकं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सतीतकल्पान्ते स एवासीत्. कोसौ ? यदात्मकं जगदासीदित्यत्राह—यः परावरेषामुच्चावचानां भूतानामात्मा अन्तः प्रविश्य धारकः परमपुरुषः स्थूलचिदचिच्छरीरकः परमात्मा प्रलयदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेन कारणतयाऽवस्थितो बभूवेत्यर्थः । अन्यत्स्वसमानं कारणं वस्तु नासीदित्यर्थः "स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्ते" इत्यनेन "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापितः अन्यन्न किञ्चनेत्यनेन "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यस्यार्थः । मनोः वंशस्य पूर्वाविधिद्योतनाय पञ्चपुरुषान्तरितत्वेपि साक्षाद्भगवद्वंशप्रसूतत्वख्यापनाय च परावरेषामित्यादिश्लोकत्रयं प्रवृत्तम् ॥ ८ ॥

तस्य प्रलयदशायां सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य कारणभूतस्य "बहुस्यां प्रजायेय" इत्युक्तविधसिसृक्षानन्तरं महदादिपृथिव्यन्ततत्त्वोत्पत्तिद्वारा तैरारब्धे ब्रह्माण्डे गर्भोदकेषु शयानस्यानिरुद्धरूपिणो भगवतो नाभेः हिरण्मयः प्रकाशबहुलः पद्मकोशः त्रिभुवनात्मकः पद्मकोशः समभवदित्यर्थः । हे महाराज ! तस्मिन्नाभिपद्मे चतुर्मुखो ब्रह्मा बभूव ॥ ९ ॥

तस्य चतुर्मुखस्य मनसः मरीचिर्जज्ञे मानस इति पाठे तस्य मरीचिर्मानसः पुत्रो जज्ञे इत्यर्थः । तस्यापि मरीचेः कश्यपः पुत्रः सम्बभूव तस्य कश्यपस्य भार्यायां दक्षदुहितरि अदित्यां विवस्वान् सुतः समभवत् ॥ १० ॥

ततस्तस्य विवस्वतः संज्ञाख्यायां भार्यायां श्राद्धदेवो मनुर्वैवस्वतः समभवत् स च प्रशस्तमनस्को वैवस्वतो मनुः श्रद्धायां भार्यायां दश पुत्रान् जनयामास ॥ ११ ॥

तानाह—इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकादीन् दशपुत्रान् जनयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विक्रमान् वंशे जातानां पुरुषाणां चरितानि ॥ ५ ॥

राज्ञाभिषिक्तानां प्रजापालनादिलक्षणः परमो धर्मस्तं वेत्तीति ॥ ६-७ ॥

आत्माऽप्यन्तर्यामी इदं विश्वं स एवासीत्तदधीनमेवाभूत्र तु स्वतन्त्रं किञ्चन प्रधानादिकमपि "तस्माद्धान्यं न परः किंच नास" इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

उदस्तादुदभूत् स्वयंभूरित्यस्य विष्णावपि च वृत्तेरित्यतश्चतुरानन इत्युक्तं "विष्णुः स्वयंभूरथभुक् स्वभूर्विश्वपतिः पतिः" इत्यभिधानम् ॥ ९ ॥

मानसो मनोजातः ततः कश्यपात् ॥ १० ॥

ततो विवस्वतो मनोः पुत्रानाह—श्रद्धायामित्यादिना । आत्मवान् वशीकृतमनाः ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

कथासौष्ठवार्थं तं च मानवं वंशं सृष्टिमारभ्यैव प्रवृत्तया पूर्वमुक्तयैव कथया सह गुम्फन्नाह—परावरेषामिति पञ्चभिः ॥८-१२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राचुर्येण प्राधान्येन श्रूयताम् ॥ ७ ॥

परावरेषामुच्चावचानाम् आत्माऽऽश्रयः इदं विश्वमासीत् कारणाभिन्नमासीदित्यर्थः । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति । श्रुतेः ॥ ८ ॥

यस्य पुरुषस्य ॥ ९ ॥

तस्य चतुराननस्य मनसः सकाशात् तस्य मरीचेः कश्यपः सुतः ततः कश्यपात् विवस्वान् अभवत् ॥ १० ॥

स श्राद्धदेवः श्रद्धायां भार्यायाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इन के वंश में जो हो चुके और जो होवेंगे तथा आजकल जो हैं, उन पुण्यकीर्ति लोगों के सबके चरित्र आप कहिये ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—इस प्रकार ब्रह्मवादि लोगों की सभा में राजा परीक्षित ने जब प्रश्न किया, तब परम धर्म के जान ने वाले भगवान् श्रीव्यासनन्दन बोले ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे परन्तप ! वैवस्वत मनु महाराज के वंश को आप प्राचुर्य से श्रवण करो, और विस्तार से तो यह वंश सैकड़ों वर्ष में भी वर्णन नहीं होसकाहै ॥ ७ ॥

जो पर और अवर भूत प्राणियों का आत्मा और जो परम पुरुष हैं, सृष्टि के आदि में यह देख पड़ने वाला विश्व वही परमात्मा रहा और कुछ भी नहीं रहा ॥ ८ ॥

उस परमात्मा के नाभि से एक हिरण्मय (सुवर्णका) कमल मुकुल उत्पन्न हुआ, हे महाराज ! उसमें स्वयंभू चतुरानन श्रीब्रह्माजी हुए ॥ ९ ॥

ब्रह्मा के मनसे मरीचि उत्पन्न हुए, उनके कश्यप और कश्यप के दक्ष की पुत्री अदिति से विवस्वान् पुत्र भये ॥ १० ॥

और विवस्वान् के श्राद्धदेव मनु संज्ञा नाम की पत्नी से उत्पन्न हुए उन श्राद्ध देव मनु की श्रद्धा भार्या से दश पुत्र भये ॥ ११ ॥

अप्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान् किल ।
मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत्प्रभुः ॥ १३ ॥
तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहित्रर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥ १४ ॥
प्रेषितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सुसमाहितः ।
हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणन् द्विजः ॥ १५ ॥
होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्येला नाम साऽभवत् ।
तां विलोक्य मनुः प्राह नाऽतिहृष्टमना गुरुम् ॥ १६ ॥
भगवन् ! किमिदं जातं ? कर्म वो ब्रह्मवादिनाम् ।
विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया ॥ १७ ॥
यूयं मन्त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
कुतः सङ्कल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव ॥ १८ ॥
तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः ।
होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥ १९ ॥
एतत्सङ्कल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ।
तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

प्रथम इक्ष्वाकु, नृग, शर्याति, दिष्ट, धृष्ट, करूषक, नरिष्यन्त पृषध्र, नभग, कवि ये दश पुत्र हुए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुरूरवःप्रभृति सोमवंशसञ्चारं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह—अप्रजस्य मनोः पूर्वमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥

दुहित्रर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति होतारं समयाचत पय एव व्रतमाहारो नियतो यस्याः ॥ १४ ॥

अध्वर्युणा 'होतर्यज' इति प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति तत्तया प्रार्थितं ध्यायन् व्यचरद्व्यजत् पाठान्तरं तत् प्राध्यायन् वाचा वषट्कारं गृणन् वषडित्युच्चारयन् ॥ १५ ॥ १६ ॥

ब्रह्मविक्रिया मन्त्राऽन्यथात्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९–२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुरूरवःप्रभृति-सोमवंशप्रवृत्तिं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह-अप्रजस्येति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् अपुत्रस्य मनोः प्रजार्थं पुत्रार्थं मित्रावरुणदेवताकामिष्टिं मनोराचार्यो भगवान् वसिष्ठः अकरोत् अयाजयदित्यर्थः ॥ १३ ॥

ततस्तत्र यागे क्रियमाणे सति मनोः पत्नी श्रद्धा पयोव्रता पयः क्षीरमेव व्रतमाहारो नियमो यस्याः सा होतारमुपागम्य होतुः समीपमागत्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य च दुहित्रर्थमयाचत कन्या मम यथा भवेत्तथा यजेति प्रार्थितवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततोऽध्वर्युणा प्रेषितः होतर्यजेतिप्रेषितो होता सुष्ठु समाहितचित्तः तत्तया प्रार्थितं ध्यायन् वाचा वषट्कारं गृणन् वषडित्युच्चरन् गृहीतेन तेन हविषा व्यजदिति शेषः ॥ १५ ॥

ततो होतुस्तद्व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्परूपेण व्यभिचारेण इलेति प्रसिद्धा सा कन्या बभूव या श्रद्धया याचिता सैव कन्या संबभूव न तु मनुना याचितः पुत्र इत्यर्थः । तां सम्भूतां कन्यां विलोक्य नातीव हृष्टं मनो यस्य तादृशः गुरुं वसिष्ठमाह ॥ १६ ॥

उक्तिमेवाह--भगवन्निति द्वाभ्याम् । हे भगवन् ! ब्रह्मवादिनां वो युष्माकमिदं कर्म युष्माभिरनुष्ठितमिदं कर्म विपरीतं जातं किम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सङ्कल्पितफलविपरीतफलदं खल्वित्यर्थः । अस्तु को दोषः ? इत्यत्राह-महो कष्टमिति । किं तत्कष्टम् ? तत्राह मैवमिति । ब्रह्मणि क्रिया मन्त्रविकारः मन्त्रशक्तिविपर्यासः मैवं स्यात् एवं भवितुं नार्हतीत्यर्थः । मन्त्रशक्तिविपर्यय एव महत्कष्टमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ब्रह्मवादिनां व इत्यनेनाभिप्रेतं विवृणोति—यूयमिति । यूयं मन्त्रविदः मन्त्रस्वरूपतद्विनियोगतदर्थविदः युक्ताः समाहितचित्ताः तपसा दग्धं किल्बिषं चिन्तितविपरीतफलदं येषां ते तदेवम्भूतानां युष्माकं कुतः कस्माद्धेतोः सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितवैषम्यमभूत् तत्र विबुधेष्वनृतमिवेति दृष्टान्तः । यथा विबुधेष्वनृतं भवितुं, नार्हति तथा भवत्सु भवितुमनर्हं सङ्कल्पवैषम्यं कस्माद्धेतोर्बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्तमाह वसिष्ठ इत्याह मुनिः—तदेवमुक्तं मनोर्वचो निशम्य श्रुत्वा नोऽस्माकं पितामहः अस्य प्रेत्यादिः प्रपितामहः भगवान्वसिष्ठः होतुर्व्यतिक्रमं सङ्कल्पविपर्यासं ज्ञात्वा रविनन्दनं मनुं बभाषे उवाच ॥ १९ ॥

तदेवाह—एतदिति । होतुर्व्यभिचाराद्विपरीतसङ्कल्परूपाद्धेतोः तवैतत्सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितवैषम्यं यद्यप्यभूत तथाप्यहं स्वतेजसा स्वतपोबलेन सुप्रजास्त्वं साधयिष्ये कन्याया एव पुंस्त्वं साधयिष्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अप्रजस्य अपुत्रस्य इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं मित्रावरुणयोरिष्टिं मित्रावरुणदेवत्याम् ॥ १३–१४ ॥

सुसमाहितः एकाग्रचित्तः तच्छ्रद्धयोक्तं दध्यौ वषट्कारं मन्त्रविशेषं वा गृणन् स्वकर्माकरोदिति शेषः ॥ १५ ॥

तस्य कर्मणो व्यभिचारेण विपक्षवर्तिना हेतुना वाङ्गनिमित्तत्वादिला "वाणी सरस्वती भाषा वागिडेला प्रकीर्तिता" इति ॥ १६ ॥

इदं जातं किमिति तत्राह—कर्मेति । ब्रह्मवादिनां वः कर्म विपरीतं पुत्रार्थिनः कन्याफलमभूदतः किमिदमिति कुतूहलयामि अत्रैवम्भूतेऽप्यन्यत्र माभूदित्याह मैवमिति ब्रह्मविदां वः क्रिया मैवमभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

कचित् स्खलनेऽन्यत्रापि नियमो न स्यादित्याशङ्क्य कचिदप्यन्यथात्वं न युक्तं युष्माकमित्याह—यूयमिति । "मैत्रावरुणीमिष्टिं कुर्यात्पुत्रकामः" इत्यादिमन्त्रहृदयज्ञाः यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्निति वचनान्मनोयोगयुक्ताः न च दोषादन्यथात्वं मनस इत्याह—तपसेति । यूयमेवम्विधास्तेषु युष्मासु सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितस्यान्यथात्वं कुतो न कुतोऽपि सम्भाव्यते कुत इति तत्राह अनृतमिति न हि देवेष्वनृतं "तस्मादनृतं न वदेत्" इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ १९ ॥

होतुर्व्यभिचारतः ध्यानस्यान्यथात्वलक्षणात् ॥ २०—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पूर्वम् इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रोत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥

दुहित्रर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति ॥ १४ ॥

अध्वर्युणा हे होतः ! यजेति प्रेषितः होता हविषि गृहीते सति तत् राज्ञीप्रार्थितं ध्यायन् व्यचरत् अयजत वषट्कारं गृणन् वषाडित्युच्चारयन् अध्यायत्तादिति वाचेति पाठे वाचा वषट् कारं गृणन् तद्राज्ञीप्रार्थितम् अध्यायत् ॥ १५ ॥

इलेति राज्ञैव हर्षेण तत्सुता एव नामकृतमित्यवसीयते नातीत्यप्रजत्वापगमात् सामान्यतो हर्षोत्पत्तेः ॥ १६ ॥

ब्रह्मविक्रिया मन्त्रान्यथात्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इक्ष्वाकाद्युत्पत्तेः पूर्वम् मित्रावरुणयोः मित्रावरुणदेवताकामिष्टिमकरोत् ॥ १३ ॥

पयोव्रता पयः क्षीरमेव व्रतं नियताहारो यस्याः सा मम दुहिता यथा भवेत्तथा यजेति दुहित्रर्थं होतारं समुपगयाचत ॥१४॥

होतः ! यजेति अध्वर्युणा प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति तत् ध्यायन् श्रद्धया प्रार्थितं चिन्तयन् वाचा वषट्कारं गृणन् व्यचरत् अयजत् ॥ १५ ॥

व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पविपरीतध्यानेन ॥ १६ ॥

ब्रह्मणो मन्त्रस्य विक्रिया अन्यथाऽर्थोत्पादकता ॥ १७ ॥ १८ ॥

शुकस्य पितृप्रपितामहत्वेन मनोर्मरीचिभ्रातृत्वेन च प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९–२५ ॥

भाषा टीका ।

प्रथम में मनु को पुत्र रहित देखकर वशिष्ठ भगवान मित्रावरुण का यज्ञ किया ॥ १३ ॥

जब यज्ञ होने लगा उस समय केवल दुग्ध के आहार करके रहने वाली मनु की भार्या श्रद्धा ने पुत्री के निमित्त होता से याचना करी ॥ १४ ॥

होम करने के लिये होता को अध्वर्यु ने जब भेजा, तब होता ने श्रद्धा के वातों को स्मरण करके हविष लेकर वषट्कार उच्चारण करते में पुत्री का ही सङ्कल्प किया ॥ १५ ॥

इस प्रकार होता के व्यभिचार से इला नाम वाली पुत्री उत्पन्न हुई उसको देखकर मनु प्रसन्न नहीं हुये, और अपने गुरु से वचन बोले कि ॥ १६ ॥

हे भगवन् ! आप लोग ब्रह्मवादियों के सङ्कल्प में विपरीतता क्यों हुई, ये बडी कष्ट की वात है, वेद का मन्त्र कभी अन्यथा नहीं होसक्ता है ॥ १७ ॥

तप के प्रभाव से आप लोगों का सब कल्मष दूर गया है, और आप सम्पूर्ण मन्त्रों के जानने वालों में मुख्य हैं, जैसे देवता लोग असत्य बोलें इस प्रकार आप लोगों का सङ्कल्प अन्यथा क्यों हुआ ? ॥ १८ ॥

एवं व्यवसितो राजन् ! भगवान्स महायशाः ।
अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया ॥ २१ ॥
तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान् हरिरीश्वरः ।
ददाविलाऽभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥
स एकदा महाराज ! विचरन् मृगयां वने ।
वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम् ॥ २३ ॥
प्रगृह्य रुचिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् ।
दंशितोऽनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २४ ॥
स कुमारो वनं मेरोरधस्तात्प्रविवेश ह ।
यत्रास्ते भगवान् रुद्रो रममाणः सहोमया ॥ २५ ॥
तस्मिन्प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा ।
अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च वडवां नृप ! ॥ २६ ॥
तथा तदनुगाः सर्वे आत्मलिङ्गविपर्ययम् ।
दृष्ट्वा विमनसोऽभूवन् वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ २७ ॥

राजोवाच ।

कथमेवङ्गुणो देशः केन वा भगवन् ! कृतः ।
प्रश्नमेनं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि नः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

इन सब बातों को सुनकर हमारे प्रपितामह वसिष्ठ जी होता के व्यभिचार को जानकर सूर्य के पुत्र मनु से बोले ॥ १९ ॥

वसिष्ठजी बोले, कि-यह तुमारे होता की गड़बड़ से सङ्कल्प की विषमता हुई है, तौभी हम अपने तेजसे उस को पुत्र होने का उपाय करेंगे ॥ २० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रतिज्ञाय भगवान् वसिष्ठः तथैव साधितवानित्याह मुनिः, एवमिति । हे राजन् ! इत्थं व्यवसितः निश्चययुक्तः स महायशाः एवं विपुलकीर्त्तिः भगवान् वसिष्ठः आदिपुरुषं भगवन्तम् इलायाः कन्यायाः पुंस्त्वकाम्यया पुंस्त्वसम्पादनेच्छया अस्तौषीत् ॥ २१ ॥

तत ईश्वरो भगवान् हरिस्तत्कृतेन स्तोत्रेण तुष्टः प्रसन्नस्तस्मै वसिष्ठाय कामं वरमिष्टमिलायाः पुंस्त्वरूपं वरं ददौ ततस्तेन वरेण हेतुना सा इला सुद्युम्नाख्यः पुरुषश्रेष्ठः बभूव ॥ २२ ॥

स वीरः सुद्युम्नः कदाचित् हे महाराज ! वने मृगयां चरन् मृगयां कुर्वन्नित्यर्थः । कतिपयैरमात्यैर्मन्त्रिभिः परिवृतः सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवमश्वमारुह्य रुचिरं सुन्दरं दृढं च चापं धनुस्तथाद्भुतान्निशितान् शरांश्च प्रगृह्य दंशितः कवचितः उत्तरां दिशं प्रत्यनुमृगं प्रतिमृगं जगाम विचचार ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवं विचरन् स कुमारः सुद्युम्नो मेरोः पर्वतस्याधस्तात्स्थितं वनं प्रविवेश हेत्याश्चर्ये खेदे च तत्प्रदेशस्य पुनः स्त्रीत्वापत्तिहेतुत्वात् खेदः पराक्रमातिशयादाश्चर्यं च एवं विशिनष्टि-यत्रेति । यत्र वने भगवान् शर्वो रुद्रः उमया सह रममाण आस्ते तद्वनम्प्रविवेश इलावृतवर्षस्थवनं प्राविशदित्यर्थः ॥ २५ ॥

परान् शत्रून् वीरान् हन्तीति तथा असौ सुद्युम्नस्तत्र वने प्रविष्ट एव प्रवेशमात्रेणैवेत्यर्थः । हे नृप ! आत्मानं स्त्रियमश्वं वडवां चापश्यत् ॥ २६ ॥

तदा तस्य सुद्युम्नस्यानुगास्सर्वे आत्मलिङ्गं पुंस्त्वं तद्विपर्ययं स्त्रीत्वमित्यर्थः । तद्दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः विमनसः अहो किमेतदस्माकं प्राप्तमिति खिन्नचित्ता बभूवुः ॥ २७ ॥

पञ्चमस्कन्धे यत्प्रविष्टस्य स्त्रीभाव आपद्यते तन्निमित्तं पश्चाद्वक्ष्य इति प्रतिज्ञातस्य स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तोपपादनस्यावसरप्राप्ततामालोक्य तद्विस्तरतो बुभुत्सुः पृच्छति राजा-कथमेवमिति । हे

श्रीशुक उवाच ।

एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयस्तत्र सुव्रताः ।
दिशो वितिमिराभासाः कुर्वन्तः समुपागमन् ॥ २९ ॥
तान्विलोक्याम्बिका देवी विवासा व्रीडिता भृशम् ।
भर्तुरङ्कात्समुत्थाय नीवीमाश्वथ पर्यधात् ॥ ३० ॥
ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
निवृत्ताः प्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमम् ॥ ३१ ॥
तदिदं भगवानाह प्रियायाः प्रियकाम्यया ।
स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्भवेदिति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवन्! एवम्विधो देशः क्वस्मिन् प्रवेशमात्रेण स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तभूतो देशः कथमेवम्विधं देशं न सम्भावयामीति भावः यदि कथञ्चित्सं-म्भवेत्तर्हि केनैवंविधः कृतः इति प्रश्नप्रकारः एवं मया कृतं प्रश्नं समाचक्ष्व प्रश्नशब्दः उपचारात्तदुत्तरे वर्तते प्रश्नस्योत्तरं वदेत्यर्थः। यद्वा, प्रश्नशब्देन तन्निमित्तमुक्तदेशनिष्ठं स्त्रीत्वापादकत्वं लक्ष्यते तदुपपादयेत्यर्थः ऽतच्छ्रवणेऽस्माकमतीव कौतूहलमुत्साहो वर्तते अतः समाचक्ष्वेति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेन वरेण हेतुना सैन्धवं सिन्धुदेशजातम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
नाम्ना सुकुमारवनम् अधस्तात्स्थितम् ॥ २५ ॥
वडवामश्वस्त्रियम् आत्मनो देहस्य लिङ्गविपर्ययं पुरुषचिह्नविपरीतं स्त्रीचिह्नम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ *
एवङ्गुणः पुरुषस्य स्त्रीत्वापवादकगुणयुक्तः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वडवाम् अश्विनीम् ॥ २६ ॥ २७ ॥
यत्र प्रवेशमात्रेण पुंसः स्त्रीत्वापत्तिः एवङ्गुणः स देशः कथम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे राजन्! भगवान् वसिष्ठ ने इस प्रकार निश्चयकर इला कन्या के पुत्र होने के लिये आदिपुरुष श्रीमन्नारायण की स्तुति करी ॥ २१ ॥

श्रीहरि ने वसिष्ठजी के ऊपर प्रसन्न होकर यथेष्ट वर दिया उस से इला कन्या ही पुरुषों में श्रेष्ठ सुद्युम्न पुत्र होगया ॥ २२ ॥

हे महाराज! एक समय वह सुद्युम्न कितने एक मन्त्रियों के साथ घोडे पर बैठकर शिकार खेलने को वनमें विचरने लगा ॥ २३ ॥

सुन्दर धनुष और अद्भुत-बाणों को हाथ में लेकर कवच पहिन कर वह वीर मृगों के पीछे दौडा हुआ उत्तर दिशा को चलागया ॥ २४ ॥

वह कुमार मेरु पर्वत के नीचे वनमें गया, जहां कि भगवान् श्रीरुद्र उमा देवी के साथ रमण करते हुए विराजते हैं ॥ २५ ॥

हे नृप! पराये वीर को हनन करने वाले उस सुद्युम्न को उस वनमें प्रवेश करते मात्र यह आश्चर्य हुआ कि सुद्युम्न राजकुमार स्त्री होगया और उसका घोड़ा भी स्त्री होगया और ऐसाही उसने आपको और घोडों को देखा ॥ २६ ॥

ऐसे ही उसके नोकर चाकर सब स्त्री होगये और परस्पर में एक दूसरे को देखकर दुखित हुए ॥ २७ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि-हे भगवन्! वह देश ऐसे गुणवाला क्यों रहा? और किसने ऐसा किया, इस प्रश्न को आप कहिये हम लोगों को बडा कौतुक है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विगतं तिमिरमाभासः प्रकाशश्चाम्बस्य यासु तथाभूता दिशः कुर्वन्तः ॥ २९-३० ॥

---

* अत्राध्यायस्समाप्तिः क्रियते एतट्टीका ॥

तत ऊर्ध्वं वनं तद्वै पुरुषा वर्जयन्ति हि ।
सा चानुचरसंयुक्ता विचचार वनाद्वनम् ॥ ३३ ॥
अथ तामाश्रमाभ्यासे चरन्तीं प्रमदोत्तमाम् ।
स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगवान् बुधः ॥ ३४ ॥
सा ऽपि तं चकमे सुभ्रूः सोमराजसुतं पतिम् ।
स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजम् ॥ ३५ ॥
एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो नृपः ।
सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुश्रुम ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रसङ्गं रत्यभिनिवेशं स्त्रीप्रसङ्गदर्शनकलुषितमनसः सन्त-स्तत्प्रसङ्गशून्यं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमनुवर्णयति—अनुचरीसंयुक्तेति च वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमापृष्टो यथावदुपपादयितुं तत्प्रस्तावमाह मुनिः—एकदेति त्रिभिः । कदाचिदृषयस्तपोनिष्ठाः हरं रुद्रं द्रष्टुं तत्रैवावृतस्थे वने समुपागमन् जग्मुः, कथम्भूताः सन्तः ? भासा स्वदीप्त्या दिशो वितिमिराः कुर्वन्तस्सन्तः विगतं तिमिरम् भा समन्तात् भासः प्रकाशश्च यासु तथाभूताः कुर्वन्त इति वा ॥ २९ ॥

अथ तान् तत्र समुपागतानृषीन्विलोक्याम्बिका देवी विवस्त्रा नग्ना सती अत एव नितरां लज्जिता भर्तुः शर्वस्य अङ्कादाशु समुत्थाय नीवीं नीविमुक्तं वस्त्रं पर्यधात् धृतवती ॥ ३० ॥

तथा ऋषयोपि रममाणयोस्तयोर्भवभवान्योः प्रसङ्गं रत्यभि-निवेशप्रसङ्गं वीक्ष्यालोच्य तस्मात्स्थानान्निवृत्तास्तत्प्रसङ्गरहितं नरनारायणाश्रमं जग्मुः ॥ ३१ ॥

तदा भगवान् रुद्रः प्रियाया अम्बिकायाः प्रियं कर्तुमिच्छया एतदाह कथं यः कश्चित्पुमान् एतत्स्थानं प्रविशेत् स योषिद्भवे-दिति ॥ ३२ ॥

ततो रुद्रशापानन्तरं तत्स्थानं सर्वे पुरुषा वर्जयन्ति तत्र न प्रविशन्तीत्यर्थः । हीति प्रसिद्धिं द्योतयति एवं तद्वनस्य स्त्रीत्वा-पादकत्वनिमित्तमभिधायाथ सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वापत्यनन्तरं वृत्तान्त-माह—सा चेति । सा च पूर्वमपि योषित् मध्ये पुंस्त्वप्राप्तापि पुनः स्त्रीत्वमापन्ना योषित् अनुचरसंयुक्ता अनुचरीभिः संयुक्ता अनु-चरी संयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः वनाद्वनं वनान्तरात्पुनःपुनर्वनान्तरं विचचार ॥ ३३ ॥

ततः आश्रमसमीपे चरन्तीं तां स्त्रीभिः परिवृतां प्रमदो-त्तमामवलोक्य भगवान् बुधः सोमपुत्रः चकमे ॥ ३४ ॥

तथा सा च सुभ्रूः सोमराजसुतम्प्रति चकमे परस्परकामतया मिथुनीबभूवतुः स बुधस्तस्यां योषिति पुरूरवस्संज्ञकमात्मज-मुत्पादयामास ॥ ३५ ॥

एवं स्त्रीत्वमापन्नो मनोः पुत्रो नृपः सुद्युम्नः स्वकुलाचार्यं वसिष्ठं सस्मार दध्यौ इति शुश्रुम इत्यनेनोक्तवृत्तान्तस्यासत्यत्वा-शङ्कां निवारयति संस्मृतो वसिष्ठस्तस्य दशामवस्थान्तरा-पत्तिं दृष्ट्वा कृपया नितरां पीडितः पुनः सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमाशा-सन् इच्छन् शर्वमिति पाठान्तरं तदाप्यवमेवार्थः शङ्कर-मुपाधावत् अस्तौषीदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भासा स्वतेजसा वितिमिराः निरस्तान्धकाराः ॥ २९ ॥

नीवीं वस्त्रं पर्यधात्परिहितं कृतवती ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भगवानाहेत्यन्वयः । कथम् ? य एतत्स्थानं प्रविशेत्स योषि-द्भवेदिति वा इत्यनेनात्मवर्जमिति सूचयति ॥ ३२ ॥

तद्वै तदेव नान्यत् हि शब्दो हेतौ यतः स्त्रीत्वं स्यादत इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स बुधस्तस्यां स्त्रीत्वमापन्नायां सुद्युम्नायामाम् ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऋषयोऽपीति तत्र लज्जितमनसोऽन्यत्रापि तदाशङ्क्य नितरां तत्प्रसङ्गशून्यं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१-४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विगततिमिरस्याभासः प्रत्यचोऽपि यासु ताः ॥ २९—३२ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह—सा चेति । अनुचरी संयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३-३६ ॥

स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः ।
सुद्युम्नस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावत शङ्करम् ॥ ३७ ॥
तुष्टस्तस्मै स भगवानृषये प्रियमावहन् ।
स्वां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशाम्पते ! ॥ ३८ ॥
मासं पुमान्स भविता मासं स्त्री तव गोत्रजः ।
इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नोऽवतु मेदिनीम् ॥ ३९ ॥
आचार्याऽनुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ।
पालयामास जगतीं नाऽभ्यनन्दन् स्म तं प्रजाः ॥ ४० ॥
तस्योत्कलो गयो राजन् ! विमलश्च सुतास्त्रयः ।
दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः ॥ ४१ ॥
ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः प्रभुः ।
पुरूरवस उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे इलोपाख्याने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिशं शिवम् तत्र द्रष्टुं शोभनानि व्रतानि येषां ते वितिमिरं निवृत्तं तिमिरम् आभासः इतरप्रकाशश्च यासु तथा भूताः कुर्वन्तः सन्तः समुपागमन् जग्मुः ॥ २९—३१ ॥

पूर्वं येऽनुचराः पुमांसः तैः स्त्रीरूपैः संयुक्ता ॥३२—३४॥

श्रीशुकउवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-एकसमय सनकादिक बड़े व्रतधारी ऋषि लोग अपने तेज से दिशाओं में उजेला करते हुए महादेव जी को देखने को वहां चले गये ॥ २९ ॥

वहांपर उमादेवी क्रीडाके समय में अपने भर्ता के गोदमें विना वस्त्र के बैठी रहीं ऋषियों को देखकर बहुत लज्जित हुईं और वहां से उठकर जल्दी वस्त्र धारण किये ॥ ३० ॥

ऋषिलोग भी उन्हीं के रमण का प्रसङ्ग देखकर लौट और वहां से नर नारायण के आश्रम (बद्रीनारायण) को चलगये ॥ ३१ ॥

उस समय पर भगवान् श्रीशङ्करने अपनी प्यारी के प्रिय करने की इच्छासे ऐसा कह दिया कि-जो इस स्थानमें प्रवेश करेगा वह स्त्री होजावेगा ॥ ३२ ॥

उस समय से उस वनको पुरुष लोग वर्जन करते हैं फिर वह स्त्री अनुचरों सहित वन वन में विचरती हुई ॥ ३३ ॥

अत्र एक समय अपने आश्रम के समीप अन्य स्त्रियों के सहित विचरती हुई उस उत्तम स्त्री को देखकर श्रीमान् बुध ने उसके ऊपर इच्छा चलाई ॥ ३४ ॥

सुन्दर भृकुटी वाली उस स्त्री ने भी चन्द्र के पुत्र बुध की चाहना करी तब उसमें बुध ने पुरूरवा नामके एक पुत्र उत्पन्न किया ॥ ३५ ॥

इस प्रकार मनुवंशी सुद्युम्न राजा स्त्री भाव को प्राप्त होगये फिर कुछ दिन में अपने कुलाचार्य वसिष्ठ जी को याद किया हे राजन् ! ऐसा हमने सुना है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आशयन्निच्छन् ॥ ३७-३९ ॥

नाऽभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे लज्जया मासं मासं निलीयावस्थानात् ॥ ४०-४२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स भगवान् शङ्करस्तदुपधावनेन तुष्टस्तस्मै वसिष्ठाय प्रीतिमावहन् कुर्वन् स्वां स्वकीयां वाचं "स्वामी वः प्रविशेदेतस्य वै योषिद्भवेत्" इत्युक्तां वागमृतां सत्यां च कुर्वन् हे विशाम्पते इदं वक्ष्यमाणमाह तव तपसा तपःप्रभावेनाऽयं सुद्युम्नो मासं पुमान् भविष्यति, मदाज्ञया तु मासं योषिद्भविष्यति एवं सत्यावयोर्भ तपोवचसोरस्त्वेतेति भावः ॥ ३८ ॥

इत्येवंविधया व्यवस्थयाऽयं सुद्युम्नः कामं यथेच्छं मेदिनीं पालयतु इति ॥ ३९ ॥

तत एवमाचार्यस्य वसिष्ठस्यानुग्रहात् काममिष्टं पुंस्त्वं व्यवस्थया एकैकमासान्तरितत्वरूपया व्यवस्थया लब्ध्वा जगतीं पालयामास तथापि तं सुद्युम्नं प्रजा नाऽभ्यनन्दन् स्म नाभिनन्दितवन्त्यः खलु, मासंमासं स्त्रीत्वेन लज्जया सङ्कोचावस्थानादिति भावः ॥ ४० ॥

. तस्य राज्ञः सुद्युम्नस्य उत्कलादयस्त्रयः सुता बभूवुः ते च दक्षिणापथराजानः दक्षिणदेशाधीश्वराः समासान्तविधेरनित्यत्वाद्राजानो इति , टजभावः धर्मवत्सलाः धर्मानुकूलवात्सल्ययुक्ताश्च बभूवुः ॥ ४१ ॥

. ततः काले परिणते सति कालवशाज्जरायां प्राप्तायामित्यर्थः । प्रतिष्ठानपतिः प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठानं भूमण्डलम्, अधिकरणे ल्युट् तस्याधिपतिः सुद्युम्नः यद्वा प्रतिष्ठानं प्रयागनगरं तस्याधिपतिः प्रभुर्जितेन्द्रियो भूत्वा पुरूरवसे बुधादुत्पन्नाय स्वपुत्राय गां पृथ्वीमुत्सृज्य दत्वा वनङ्गतः तपःकर्तुमिति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दशां स्वान्वयजस्याम आशयन् कामयन् उपाधावत असेवत ।३७।३८॥

मासमिति द्वितीया त्रिंशद्दिनेष्वप्येकस्मिन् दिनेऽप्यनन्यथात्वं सूचयति "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (१।३।५।) इति सूत्रात् ॥३९॥

पुंस्त्वलक्षणं कामम् जगतीं राजप्रधानभूमिम् ॥ ४० ॥

दक्षिणापथस्य देशस्य राजानः ॥ ४१ ॥

परिणतः, वृद्धः प्रतिष्ठानाख्यपुरपतिः गां भूमिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

• श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः । •

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आशयन् इच्छन् ॥ ३७ ॥

प्रियमावहन् प्रीतिं कुर्वाणः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नाऽभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे सति मासं निर्लीयावस्थानात् ॥ ४० ॥

तस्य सुद्युम्नस्य ॥ ४१ ॥

प्रतिष्ठानस्य पतिरिति तत्रैव तस्य राजधानी गामुत्सृज्य पृथ्वीं दत्वा ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
नवमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आशयन् इच्छन् ॥ ३७–३८ ॥

तव गोत्रजः गोभिर्वेदवाणीभिस्त्रायते इति गोत्रं मित्रावरुणोःषिरूपं कर्म तज्जः तव कर्मज इत्यर्थः ॥ ३९—४० ॥

दक्षिणापथराजानः दक्षिणापथदेशविशेषाधिपाः ॥ ४१ ॥

प्रतिष्ठानं भूमण्डलं तत्पतिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

वसिष्ठजी ने अपने यजमान के पुत्र की उस दशा स्त्री होने) को देखकर कृपा से बहुत पीडित हुए और सुद्युम्न के पुरुष होने की इच्छा से अब की बार भोलानाथ श्री शंकर से प्रार्थना करी ॥ ३७ ॥

हे राजन् ! वे भगवान् शिवजी वसिष्ठ जी का प्रिय करने के लिये और अपनी वाणी सत्य करने के लिये यों बोले ॥ ३८ ॥

महादेवजी बोले, कि-तुमारे गोत्र में उत्पन्न होने वाला यह सुद्युम्न, एक मास तक पुरुष रहेगा और एक मास स्त्री होकर रहा करेगा बस इस व्यवस्था से सुद्युम्न पृथिवी का पालन करै ॥ ३९ ॥

वसिष्ठ जी के अनुग्रह से इस व्यवस्था से पुरुषपने को प्राप्त होकर वह सुद्युम्न पृथिवी का पालन करता रहा परंच राजा को मास भर स्त्री होना पड़ता रहा इस कारण से प्रजा को आनन्द नहीं हुआ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! उस सुद्युम्न के उत्कल, गय, और विमल ये तीन पुत्र हुए, वे तीनों दक्षिणापथ के राजा हुए और बड़े धर्मात्मा हुए ॥ ४१ ॥

तब कुछ काल के परिणाम होनपर परम समर्थ प्रतिष्ठान का पति पुरूरवस के ऊपर पृथिवी को छोड़कर वन को चलागया ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में प्रथम अध्याय की, श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत भाषाटीका समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं गतेऽथ सुद्युम्ने मनुर्वैवस्वतः सुते ।
पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥ १ ॥
ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ।
इक्ष्वाकुपूर्वजान् पुत्राँल्लेभे स्वसदृशान्दश ॥ २ ॥
पृषध्रस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः ।
पालयामास गा यत्तो राज्यां वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥
एकदा प्राविशद्गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति ।
शयाना गाव उत्थाय भीतास्ता बभ्रमुर्व्रजे ॥ ४ ॥
एकां जग्राह बलवान्सा चुक्रोश भयातुरा ।
तस्यास्तत्क्रन्दितं श्रुत्वा पृषध्रोऽभिससार ह ॥ ५ ॥
खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणे निशि ।
अजानन्नहनद्बभ्रोः शिरः शार्दूलशङ्कया ॥ ६ ॥
व्याघ्रोऽपि वृक्णश्रवणो निस्त्रिंशाग्राहतस्ततः ।
निश्चक्राम भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ॥ ७ ॥
मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषध्रः परवीरहा ।
अद्राक्षीत्स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वितीये मनुपुत्राणां द्वावपुत्रौ विरागतः ।
करूषकादिपञ्चानां वंशानाह लघुक्रमात् ॥ १ ॥

वैवस्वतो मनुः श्राद्धदेवः ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तान्दश पुत्रान्लेभे ॥ २ ॥

तत्र पृषध्रस्य वंशो नाभवदिति सहेतुकमाह—पृषध्रस्त्वित्यादिना कविः कनीयानित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन, बभ्रुपार्श्वः सन्निहितो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं यस्य यत्तोऽवहितः सन् गाः पालयामास ॥ ३ ॥

शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रलीना उडुगणा यस्मिंस्तस्मिन् समये बभ्रोः कपिलायाः गोः ॥ ६ ॥

गां कामतो न जघानेति ख्यापयितुं वृक्णश्रवण इत्याद्युक्तम् ॥ ७ ॥

व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सोमवंशप्रवृत्तिमभिधायाथ सुद्युम्ने वनं प्रविष्टे सति पुनर्मनोः पुत्रार्थं तपश्चर्यां भगवदाराधनं तत इक्ष्वाक्वादिपुत्रलाभं तत्पुत्रपौत्रादिपरम्परा तच्चरित्राणि चाह—एवमिति । इत्थं सुते सुद्युम्ने वनं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गतेऽस्मिन्नथ मनुर्वैवस्वतः पुत्रान् कामयमानः यमुनायां नद्यां तत्तटे शतं समाः तपस्तेपे चकार ॥ १ ॥

ततोऽपत्यार्थे पुत्रार्थे देवं हरिं प्रभुं स्वतन्त्रं भगवन्तमयजत आराधितवान् तस्य भगवतः प्रसादादात्मतुल्यानिक्ष्वाकुप्रभृतीन् दश पुत्रान् प्राप इक्ष्वाक्वादयः पूर्वमेव निर्दिष्टाः ॥ २ ॥

तत्र पृषध्रकरूषयोरनन्यभावज्ञापनाय तच्चरित्रं तावदाह— पृषध्रस्त्वित्यादिना करूषान्मानवादित्यतःप्राक्तनेन ग्रन्थेन । मनोर्वैवस्वतस्य पुत्रः पृषध्रस्तु तुशब्दोऽस्येक्ष्वाक्वादिभ्यः सत्त्वस्वभावकृतवैलक्षण्यद्योतनार्थः गुरुणा वसिष्ठेन पित्रा वा गोपालः कृतः गाः पालयति नियुक्तः यत्तः अवहितस्सन् वीरासनमेव व्रतं यस्य तथाभूतो रात्र्यां खड्गपाणिः गाः पालयामास व्याघ्रादिभ्यो ररक्ष ॥ ३ ॥

एवं सत्येकदा निशि रात्र्यां वर्षति सति पर्जन्ये शार्दूलो व्याघ्रः गोष्ठं प्राविशत् तदा तं दृष्ट्वा ताः शयाना गावो भीता उत्थाय व्रजे गोष्ठे बभ्रमुः ॥ ४ ॥

तदा बलवान् शार्दूल एकां गां जग्राह सा गृहीता गौः आतुरा सती चुक्रोश आक्रन्दितवती तस्या गोस्तत्क्रन्दितं निशम्य पृषध्रः समीपमियाय ॥ ५ ॥

निशि प्रलीना उडुगणा नक्षत्रगणा यस्मिंस्तस्मिन्समये मेघावृतत्वादम्बरस्य नक्षत्रप्रकाशेनापि वर्जिते समयेऽतएवाजानन् शार्दूलशङ्कया बभ्रोः कपिलायाः शिरः खड्गमादाय तरसा बलेन अच्छिनत् चिच्छेद ॥ ६ ॥

तदा निस्त्रिंशः खड्गस्तस्याग्रतः प्रहरणाग्रेण समीपस्थो व्याघ्रः छिन्नकर्णोभूत्वा नितरां भीतः पथि रक्तं समुत्सृजन् ततो गोष्ठात् निष्क्रान्तः ॥ ७ ॥

ततः परवीरहा पृषध्रो व्याघ्रं हतं मन्यमानो निशि व्युष्टायामतीतायां सत्यां प्रभाते स्वेन हतां बभ्रुमद्राक्षीत् ततो नितरां दुःखितो बभूव ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुद्युम्ने सुते वैवस्वतः श्राद्धदेवो मनुः ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुः पूर्वजो ज्येष्ठो येषां ते तथा तान् ॥ २ ॥

मनोः पुत्राणामधमः पुत्रो पृषध्रः गाः पालयामास, कीदृशः ? गुरुणा वसिष्ठेन गोपालः कृतः तुशब्देन वृषान् धारयितुं योग्य इति निरुक्तानि सूचयति, गोरक्षैकनिष्ठया नेत्रे उन्मील्य आसनेव गोसन्निधाने प्रतिष्ठानाद्वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥

निशि मेघे वर्षति सति ॥ ४ ॥

सा गौः ॥ ५ ॥

बभ्रुगौः शिरोऽहनत् "बभ्रुर्गौः सौरभेयी च माहेयी गोमतल्लिका" इति । गोः शिरश्छेदने को हेतुः? इति तत्राह—निशीति । निश्यपि नक्षत्रादिप्रकाशनेन विवेकज्ञानं सुलभमित्यत्राह—प्रलीनेति । मेघच्छायाच्छादितनक्षत्रादिप्रकाशे च सति ॥ ६ ॥

विवृक्णाश्रवणाः छिन्नकर्णोमूर्ध्नः निस्त्रिंशस्य खड्गस्याग्रेण हतः प्रहृतः ॥ ७ ॥

निशि व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेनात्यन्तमांसमदत्वादेव सहसा तरसं निर्यातुं न शक्त इत्याह—व्याघ्रोऽपीति ॥ ७ ॥

तस्य चानुतापो जात इत्याह—मन्यमान इति ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पृषध्रो गुरुणा त्यक्तोऽप्याप पारं तमस्त्यजन् ।
लघूक्तमान्यमनोर्वंशावर्णनं च द्वितीयतः ॥

तत्र पृषध्रस्य वंशो माऽभूदिति सहेतुकमाह—पृषध्र इत्यादिना, खड्गपाणिः सतस्तिष्ठतो आगरणं वीरासनं तदेव व्रतं यस्य सः यत्तः सावधानः ॥ ३—५ ॥

निशि रात्रौ तत्रापि मेघावृतत्वात् प्रलीने नक्षत्रगणे सति अत एवाजानन् व्याघ्रशङ्कया बभ्रोः कपिलाया गोः ॥ ६ ॥

वृक्णश्रवणः छिन्नकर्णो यतो निस्त्रिंशस्याग्रेण आहतः ॥ ७ ॥

व्युष्टायां प्रभातायां निशि ॥ ८ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्राणामिक्ष्वाकुप्रभृतीनां मध्ये पृषध्रस्य कवेश्चानपत्यस्यैव हरिभजनेन मुक्तिं करूषादीनां पञ्चानां वंशांश्चाह—द्वितीयेनाध्यायेन ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तानिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः ॥ २ ॥

गुरुणा वसिष्ठेन वीरस्य आसनं गृहीतायुधस्य सावधानतयावस्थानविशेषः तदेव व्रतं यस्य सः ॥ ३ ॥

पर्जन्ये वर्षति सति शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रलीना मेघैराच्छन्ना उडुगणा यस्मिन् तस्मिन् समये अत एवाजानन् बभ्रोः कपिलायाः गोः शिरः अहनत् ॥ ६ ॥

निस्त्रिंशस्य खड्गस्याग्रेण आहतः ईषत्ताडितः अत एव वृक्णश्रवणः छिन्नकर्णस्ततो निश्चक्राम ॥ ७ ॥

व्युष्टायां प्रभातायां स्वहतां बभ्रुम् अद्राक्षीत् ततो दुःखितोऽभूत् ॥ ८ ॥

———

भाषा टीका ।

श्रीवेदधर्मवासुदेवाभ्यां नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—अपने सुत सुद्युम्न के इस प्रकार

तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः ।
न क्षत्रबन्धुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भविताऽमुना ॥ ९ ॥
एवं शप्तस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृताञ्जलिः ।
अधारयद्व्रतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियम् ॥ १० ॥
वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि परेऽमले ।
एकान्तित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्समः ॥ ११ ॥
विमुक्तसङ्गः शान्तात्मा संयताक्षोऽपरिग्रहः ।
यदृच्छयोपपन्नेन कल्पयन्वृत्तिमात्मनः ॥ १२ ॥
आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः ।
विचचार महीमेतां जडान्धबधिराकृतिः ॥ १३ ॥
एवं वृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितम् ।
तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥ १४ ॥
कविः कनीयान्विषयेषु निःस्पृहो विसृज्य राज्यं सह बन्धुभिर्वनम् ।
निवेश्य चित्ते पुरुषं स्वरोचिषं विवेश कैशोरवयाः परं गतः ॥ १५ ॥
करूषान्मानवादासन् कारूषाः क्षत्रजातयः ।
उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

से आनेपर वैवस्वत मनु पुत्र की कामना से यमुनाजी में सौ वर्ष तक तपकरते हुए ॥ १ ॥

तदनंतर मनुजीने सन्तान के अर्थ प्रभु श्रीहरि का यजन किया तब अपने सदृश इक्ष्वाकु से आदि लेकर दश पुत्र हुए ॥ २ ॥

पृषध्र नामक मनु पुत्र को वसिष्ठजी ने गायों की रक्षा में नियुक्त किया रहा वह भी रात्रि में वीरासन के व्रत से जागरूक होकर गौओं का पालन करता रहा ॥ ३ ॥

एक समय रात्रि में जल वर्षता रहा इतने में गोष्ठ में व्याघ्रने प्रवेश किया तबतो सोती हुई गायें उठ भयभीत होकर उस व्रज (गौओं के बाडे) में इधर उधर भागने लगीं ॥ ४ ॥

फिर उन गायों में से उस बली व्याघ्र ने एक गाय पकडी और वह रंभाने लगी, तब उसका शब्द सुनकर पृषध्र दौडा ॥ ५ ॥

मेघ से तारे भी लीन होरहे जिसमें ऐसी अन्धेरी रात में हाथ में खड्ग लेकर अनजान में व्याघ्रके धोके में गौ का शिर हनन करदिया ॥ ६ ॥

उस खड्ग के अग्रभाग से व्याघ्र का भी कान कटगया और वह डर कर मार्ग में रुधिर गिराता हुआ भागा ॥ ७ ॥

शत्रुओं के वीर को मारने वाले पृषध्रने जाना के व्याघ्र मर गया, अपरञ्च प्रातः काल में आप से मरी हुई कपिला गौ को देखकर अति दुःखित हुआ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्षत्रबन्धुरपि त्वं न भविताऽपि तु शूद्रो भवितेति ९-१३

उपयुक्तकरणो दग्धदेहः ॥ १४ ॥

कवेरपि वंशो नाभवदित्याह—कविरिति । बन्धुभिः सहराज्यं विसृज्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमकामतः प्रमादात् कृतागसमपि पृषध्रं कुलाचार्यो वसिष्ठः शशाप, शापमेवाह–नेति । त्वं क्षत्रबन्धुरपि न भवितासि किन्तु अमुना पापेन कर्मणा केवलं शूद्रो भवेति ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं अर्गुरुणा वसिष्ठेन शप्तः पृषध्रः कृताञ्जलिः शापं प्रत्यगृह्णात् प्रतिजग्राह ततो धीरः पृषध्रो जितेन्द्रियो भूत्वा मुनीनां प्रियं व्रतं भगवदुपासनात्मकमधारयत् भगवन्तमुपासाञ्चक्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

ततः कतिपयैर्दिनैः सर्वभूतान्तरात्मनि निरस्तनिखिलदोषे परस्मिन् ब्रह्मणि एकान्तित्वं "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इत्यादिश्लोकोक्तानन्यप्रयोजनसाक्षात्कारपर्यन्तभक्त्यात्मकज्ञाननिष्ठत्वं प्राप्तः सर्वभूतसुहृत् समः सुखदुःखयोरिति शेषः ॥ ११ ॥

विमुक्त ऐहिकेषु आमुष्मिकेषु च भोगेषु सङ्गो येन सः शान्तः रागादिभिरकलुषित आत्मा मनो यस्य संयतानि नियमितानि अक्षाणि इन्द्रियाणि येन न विद्यते परिग्रहः देहातिरिक्ततदनुबन्धी यस्य सः यदृच्छयोपपन्नेन दैवालब्धेनान्नादिना आत्मनो देहस्य वृत्तिं कल्पयन् धारणं कुर्वन् ॥ १२ ॥

आत्मनि परमात्मनि आत्मानं मन आधाय निवेश्य यद्वा आत्मानं प्रत्यगात्मानमाधाय "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इति श्रुत्युक्तप्रकारेण तच्छेषतया तदायत्तसत्तादिमत्वेन चानुसन्धायेत्यर्थः । ज्ञानतृप्तः निरतिशयानन्दरूपभगवदुपासनात्मकज्ञानेनैव तृप्तः तदन्यविषयानिस्पृहः समाहितः अप्रकम्प्यः भगवद्भक्तियोगनिष्ठः जडान्धबधिराकृतिरिवाकृतिराकारो यस्य सः एतां महीं विचचार ॥ १३ ॥

यावत्प्रारब्धमेवंविधं वृत्तं वृत्तिर्यस्य स तदवसाने कदाचिद्वनं प्रविश्य तत्रोत्थितं दावाग्निं दृष्ट्वा तं प्रविश्य तेन दवाग्निनोपभुक्तानि दग्धानि करणानि करचरणादीनि यस्य तादृशो मुनिः पृषध्रः परं ब्रह्म प्राप प्राप्तवान् ॥ १४ ॥

अथ कवेर्वृत्तमाह—कविरित्येकेन । कनीयानिक्ष्वाकादीनां सर्वेषामवरजः कविः विषयेषु शब्दादिषु, निस्पृहः अत एव राज्यं बन्धुभिः सह गृहांश्च त्यक्त्वा स्वरोचिषं स्वाभाविकदीप्तियुक्तम् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति हि श्रुतिः । यद्वा स्वप्रकाशं ज्ञानस्वरूपं पुरुषं परमपुरुषं आत्मनि निवेश्य चित्तं तस्मिन् स्थिरीकृत्येत्यर्थः । कैशोरवयस्क एव परां गतिमवाप ॥ १५ ॥

अथ करूषस्य वंशमाह—करूषादिति । कारूषसंज्ञास्त्रयः क्षत्रियाः उत्तरदेशस्य गोप्तारः ब्रह्मण्याः ब्राह्मणेषु साधवः धर्मानुकूलवात्सल्ययुक्ताश्चाऽभवन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अकामतः अबुद्धिपूर्वमनेच्छाभावतोऽपि कृतागसं कृतापराधम् अमुना क्रूरकर्मणा शूद्रो भविता न क्षत्रबन्धुरिति शशापेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

तुशब्देन गुरोर्वचनमनुसृत्य यानित्याह—कुतोऽवगतमेतदित्यत उक्तं—प्रत्यगृह्णादिति । यथात्मप्रतिग्रहः किं न स्यादित्यत उक्तं कृताञ्जलिरिति मुनिप्रियमूर्ध्वरेतस्त्वम् ॥ १० ॥

किं तन्मुनिप्रियं व्रतम् ? इत्यत आह—वासुदेव इति । एकान्तत्वादिकं व्रतम् ॥ ११ ॥

संयताक्षः नियमितेन्द्रियः यदृच्छया ऽसम्प्रार्थितागतेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

तेन दवाग्निना उपयुक्तकरणः स्वीकृतदेहः दग्धदेह इत्यर्थः करणं साधकतमं शरीरेन्द्रिययोरपीति ॥ १४ ॥

उक्तमेव विवृणोति—कविरिति । यदा शापं प्राप तदा विषयेषु निःस्पृहः कविर्ज्ञानी अयं पृषध्रः बन्धुभिस्सह सङ्गं विसृज्य वनं विवेश स्वरोचिषं स्वयंप्रकाशं पुरुषं चित्ते निवेश्य कैशोरवया अल्पवयाः तत्प्रसादेन परङ्गत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

मानवात् मनुपुत्रात्करूषात् कारूषा इत्येवं प्रसिद्धा आसन्नित्यन्वयः । क्षत्रजातय इत्यनेन गोपालत्वाद्विजात्यन्तरं नाप्ताः किन्तु तज्जातय एव इति सूचयति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततश्च तस्य स्वल्पप्रायश्चित्तार्हस्यापि पातित्ये —गोवधमात्रगुरोः शाप एव कारणमित्याह—तमिति त्रिकम् ॥ ९ ॥

तथापि तस्य सौशील्यमेवानुवृत्तमित्याह—एवमिति ॥ १०—१३ ॥

वासुदेवभक्तत्वाच्छूद्रत्वेऽपि मुक्तिमाह—एवं वृत्त इति ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अकामतो अनिच्छातोऽपि कृतापराधं तं शशाप न तु कृपया प्रायश्चित्तमुपदिदेश अतिकोपेन विचारापगमादिति भावः । यतः कुलाचार्यः कुलपौरोहित्यस्य तमोबहुलत्वात् "कथं विगर्ह्यं नु करोष्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः" इति विश्वरूपोक्तेः । शापमाह, क्षत्रबन्धुरपि त्वं न भविता अपि तु शूद्र एव ॥ ९ ॥

कृताञ्जलिः सन् शापं महाप्रसादमिव प्रत्यगृह्णादिति गुरुभक्तिलक्षणं न तु त्वमपरामृश्य मत्तां किमिति वृथा शपसि इति प्रत्युवाचेति भावः । तेन परित्यक्तोऽपि गुरौ भक्तिमान् शिष्यः स्पृहं निस्तरतीति प्राकरणिकः सिद्धान्तो ध्वनितः मुनिप्रियव्रतं ब्रह्मचर्यम् ॥ १०—१२ ॥

आत्मनि मनसि आत्मानं भगवन्तं ज्ञाने तृप्तः । किन्तु भक्त्यवितृप्त इति भावः ॥ १३ ॥

उपयुक्तकरणो दग्धदेहः परं ब्रह्म श्रीकृष्णम् ॥ १४ ॥

कवेरपि वंशो नाभवदित्याह—कविरिति । बन्धुभिस्सहितमेव राज्यं विसृज्य वनं विवेश ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अकामतोऽसङ्कल्पतोऽज्ञानात् कृतागसमपि त्वममुना पापेन क्षत्रबन्धुर्न भविता किन्तु शूद्रो भविता भविष्यसीति शशाप ॥ ९ ॥

धृष्टाद्धार्ष्टमभूत्क्षत्रं ब्रह्मभूयं गतं क्षितौ ।
(१)नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥
वसोः प्रतीकस्तत्पुत्र ओघवानोघवत्पिता ।
कन्या चौघवती नाम सुदर्शन उवाह ताम् ॥ १८ ॥
चित्रसेनो नरिष्यन्ताद्दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ।
तस्य मीढ्वांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १९ ॥
वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात्तस्य सत्यश्रवा अभूत् ।
उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥ २० ॥
ततोऽग्निवेश्यो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ।
कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृषिः ॥ २१ ॥
ततो ब्रह्मकुलं जातमाग्निवेश्यायनं नृप ! ।
नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतःशृणु ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मोक्षस्य गुरुणा शूद्रतां नीतस्यापि हरिभक्त्या मुक्तिमाह-पद्यामिति पञ्चभिः ॥ १०—१३ ॥

तेनोपयुक्तं भस्मितं दग्धमित्यर्थः । करणं शरीरं यस्य सः परं ब्रह्म वासुदेवं भगवन्तं प्राप ॥ १४ ॥

बन्धुभिः सह राज्यं विसृज्य स्वरोचिषं स्वप्रकाशं पुरुषं चित्ते निवेश्य वनं विवेश तत्र पुरुषाराधनेन परं पुरुषमेव गतः प्राप्तः ॥ १५ ॥

उत्तरापथगोप्तार उत्तरापथदेशपालकाः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अनजान में अपराध होने वाले पृषध्र को कुलाचार्य वशिष्ठजी ने शाप दिया कि—तू क्षत्रियाधम भी नहीं किंतु शूद्र होजा ॥ ९ ॥

गुरुने ऐसा जब शाप दिया तब हाथ जोड़कर ग्रहण किया और फिर वीरने ऊर्ध्वरेता होकर मुनिजनों के प्रिय ब्रह्मचर्यव्रत को धारण किया ॥ १० ॥

वह सर्व भूतों का अतिसुहृद होकर परात्पर अमल सर्वात्मा भगवान् श्रीवासुदेव के विषय में भक्ति करके एकान्तभाव को प्राप्त होगया ॥ ११ ॥

सर्वसङ्गोंका परित्यागकर, शान्तचित्तवाला जितेन्द्रिय होकर सर्व परिग्रहको छोड़कर हरि की इच्छासे प्राप्तपदार्थों से अपनी वृत्ति को चलाता हुआ ॥ १२ ॥

परमात्मामें मनको लगा कर ज्ञानसे तृप्त और समाहित होकर जड़ अन्ध बधिर सरीका इस पृथिवीपर विचरता हुआ ॥ १३ ॥

इस प्रकार की वृत्तिवाला पृषध्र एकबार वनमें गया और वहां लगीहुई दवाग्नि को देखकर उसी से देहको दग्धकर वह मननशील ब्रह्मको प्राप्त होगया ॥ १४ ॥

कनिष्ठ भ्राता कविने भी विषयों से स्पृहा को हटा कर बन्धुओं सहितराज्य को छोड़कर अपने चित्तमें स्वयं ज्योति परम पुरुष को धारण कर किशोर अवस्था हीमें वन में प्रवेश किया और पर ब्रह्म को प्राप्तहो गया ॥ १५ ॥

और मनुजी के करूष पुत्र से कारूष नामक क्षत्रिय जाति वाले, उत्तरा पथके राजा लोग बड़े ब्रह्मण्य और धर्मवत्सल हुए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिस्ततो भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

ओघवतः पिता तत्पुत्रोऽप्योघवानेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवं त्रिभिः श्लोकैः करूषधृष्टनृगाणां वंशा उक्ताः, नरिष्यन्तस्य वंशमाह—चित्रसेन इति सार्द्धैस्त्रिभिः । तत इत्यादेरर्थाधिक्यं स्यात्तत्रानन्तर्ये तत इत्यादि पदं व्याख्येयम् । यत्र तु न्यूनत्वं तत्र पूर्वस्य परस्य वा ऽनुषङ्गादिभिर्व्याख्येयम् ॥ १९—२० ॥

(१) नभगपुत्रोऽभिवचनात् स्वाविष्टोऽभवद्वसुः ॥ इति विज० ॥

नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ।
(१) भलन्दनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलन्दनात् ॥ २३ ॥
वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमतिं विदुः ।
खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चाक्षुषोऽथ विविंशतिः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अग्निवेश्य एव कानीन इति जातूकर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१ ॥ २२ ॥

दिष्टस्य पुत्रो नाभागो वक्ष्यमाणनाभागादन्य इति भ्रान्तिव्युदासार्थमनुवादमात्रम् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ धृष्टस्य वंशं तद्वृत्तं चाह—धृष्टादित्यर्द्धेन । धृष्टान्मानवात् धार्ष्टसंज्ञं क्षत्रं क्षत्रजात्याश्रयाणि कानिचिदपत्यानि अभूवन्नित्यर्थः । तच्च क्षत्रं क्षितौ ब्रह्मभूयं गतं ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकसम्पत्तिः "ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः" (४।४।५) इति हि शारीरकं सूत्रं तद्गतमस्मिन् लोके परब्रह्मोपासनया तद्भावं प्रापेत्यर्थः अथ नृगस्य वंशमाह—नृगस्येति । नृगस्य मानवस्य वंश्यः वंशो भवन्तावत्सुमतिस्ततः सुमतेः भूतज्योतिस्ततश्च वसुः ॥ १७ ॥

वसोः प्रतीकस्तस्य प्रतीकस्य पुत्र ओघवान् ओघवान् पिता यस्य सोऽप्योघवानेव ओघवतः कन्या दुहिता ओघवतीति प्रसिद्धा तामोघवतीं सुदर्शन उवाह उपयेमे ॥ १८ ॥

अथ नरिष्यन्तस्य वंशमाह—चित्रसेन इति । नरिष्यन्तान्मानवाच्चित्रसेनस्तस्य चित्रसेनस्य ऋक्षसंज्ञः सुतोऽभवत् तस्य ऋक्षस्य मीढ्वान् ततो मीढ्वः कूर्चस्तत्सुतः कूर्चस्य सुतः इन्द्रसेनः ॥ १९ ॥

इन्द्रसेनात् वीतिहोत्रोऽभवत् तस्य वीतिहोत्रस्य सुतः सत्यश्रवाः अभवत् तस्य सत्यश्रवसः सुतः उरुश्रवाः ततः उरुश्रवसो देवदत्तस्सुतोऽभवत् ॥ २० ॥

देवदत्तस्य तु भगवानग्निः स्वयमेव पुत्रतां प्राप्तः सच कानीन इति प्रसिद्धः महानृषिरभूत् तस्यैव नामान्तरं जातूकर्ण्य इति अग्निवेश्य इति च ॥ २१ ॥

ततोऽग्निवेश्यजातूकर्ण्यापरनामधेयात् कानीनात् हे नृप ! आग्निवेश्यायनमाग्निवेश्यगोत्रम् एतत्कुलमित्येवंविधव्यवहारविषयं ब्राह्मणकुलं जातं वृत्तानुवादपूर्वकं वर्णिष्यमाणकथनं प्रति जानीते, एवं नरिष्यन्त आदिर्येषां तत्पुत्रादीनां ते प्रोक्ताः अथ दिष्टस्य मानवस्य वंशं शृणु कथयतो मत्त इति शेषः ॥ २२ ॥

दिष्टस्य पुत्रो नाभागः स चायं नाभागः कर्मणा कृषिगोरक्षवाणिज्यादिकर्मणा वैश्यतां प्राप्तः, कर्मणा वैश्यतां गत इत्यनेन पूर्वकाले शमदमादिकर्मणैव विप्रत्वादिजात्याश्रयत्वमिति सूचितम्. मनुपौत्रान्नाभागादयमन्यो नाभागस्तस्य वंशश्चतुर्थे अध्याये वक्ष्यते तस्य नाभागस्य सुतो भलन्दनः भलन्दनाद्वत्सप्रीतिः सुतोऽभवत् ॥ २३ ॥

वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुः तत्सुतः प्रांशोः सुतः प्रमितिः हे विभो ! प्रमितेः खनित्रः तस्मात्खनित्राच्चाक्षुषः अथ चाक्षुषाद्विविंशतिरभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धृष्टान्मनुपुत्रात् नाम्ना धार्ष्टं क्षत्रमभूत् तद्वृत्तमाह—ब्रह्मभूयमिति । ब्रह्मत्वं श्रोत्रियत्वं गतमित्यर्थः । नभस्य मनुपुत्रस्य पुत्रः खातिमूजः तस्य पुत्रः नाम्ना वसुरभवत् ॥ १७ ॥

तत्पुत्रः प्रतीकपुत्रः ओघवान् ओघवतस्तस्य सहोदर्योघवती कन्या चाभवत् सुदर्शनो नाम राजा ॥ १८ ॥

नरिष्यन्तान्मनुपुत्राच्चित्रसेननामा सुतोऽभूत्तस्य चित्रसेनस्य ऋक्षः ॥ १९–२० ॥

अग्निर्जातूकर्ण्य इति नाम ॥ २१ ॥

ततो जातूकर्ण्याद्ब्रह्मकुलं जातं तदेवाग्निवेश्यायनमिति नामान्तरेण प्रसिद्धं इक्ष्वाकुप्रभृतीनां चतुर्थं दिष्टवंशम् ॥ २२ ॥

अन्यः अन्यजातीयः कथं वाणिज्यादिकर्मणा वैश्यत्वं गतः दिष्टपुत्रो य इति केचित्पठन्ति वक्ष्यमाणादन्य इति वा ॥ २३–२४–२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं वंशः पुत्रः; नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिः ततो भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

ओघवतः पितेति तत्पुत्रोऽप्योघवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ २० ॥

अग्निवेश्य एव कानीन इति जातूकर्ण्य इति च ख्यातः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अन्य इति भ्रान्तिवारणार्थं वक्ष्यमाणान्नाभागाद्भिन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं गतं प्राप्तं वंशः पुत्रः सुमतिः ततः सुमतेः भूतज्योतिर्जातस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

(१) हलनन्दन इति वीर० । (२) खमित्र इति वीर० ।

विविंशतिसुतो[१] रम्भः खनिनेत्रो ऽस्य धार्मिकः ।
करन्धमो महाराज ! तस्यासीदात्मजो नृप ! ॥ २५ ॥
तस्यावीक्षित्सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् ।
संवर्त्तो ऽयाजयद्यं वै महायोग्यङ्गिरः सुतः ॥ २६ ॥
मरुत्तस्य यथा यज्ञो न तथाऽन्यस्य कश्चन ।
सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किञ्चिच्चाऽस्य शोभनम् ॥ २७ ॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः ॥ २८ ॥
मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्राज्यवर्द्धनः ।
सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः ॥ २९ ॥
तत्सुतः केवलस्तस्माद्बन्धुमान्वेगवांस्ततः ।
बन्धुस्तस्याभवद्यस्य तृणबिन्दुर्महीपतिः ॥ ३० ॥
तं भेजेऽलम्बुषा देवी भजनीयगुणालयम् ।
वराप्सरा यतः पुत्राः कन्या चेडविडाऽभवत् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ओघवत्पिता ओघवतः पुत्रोऽप्योघवान् ॥ १८ ॥

त्रिभिः श्लोकैर्मनुपुत्राणां करूषधृष्टनृगाणां वंशानुकथाऽथ नरिष्यन्तस्य दिष्टस्य च मनुपुत्रस्य वंशमाह—चित्रसेन इत्यादिना ॥ १९—२० ॥

ततस्तस्य . देवदत्तस्य स्वयमग्निर्भगवान् अग्निवेश्यसंज्ञः सुतोऽभूत्. स अग्निवेश्य एव महानृषिः कानीन इति जातूकर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१ २२ ॥

दिष्टपुत्रो नाभागो ऽभूत् स च वक्ष्यमाणान्नाभागादन्यः कर्मणा वैश्यताप्राप्त्यादिना ॥ २३–२५ ॥

भाषाटीका

धृष्टसे धार्ष्ट नामक क्षत्रिय वंश भया जोकि पृथिवी में ब्रह्मभाव को प्राप्त होगया। और नृग का पुत्र सुमति के भूतज्योति उन के वसु हुए ॥ १७ ॥

वसु के प्रतीक उनके ओघवान् और ओघवान् के पुत्र फिर ओघवान् हुए और कन्या ओघवती हुई जिसको सुदर्शन ने व्याही ॥ १८ ॥

अब नरिष्यन्त का वंश कहते हैं, कि-मनु पुत्र नरिष्यन्त के चित्रसेन हुए उनके दक्ष पुत्र हुए उनके मीढ्वान् उनके कूर्च उनके पुत्र इन्द्रसेन हुए ॥ १९ ॥

इन्द्रसेन के वीतिहोत्र हुए उनके सत्यश्रवा उनके उरुश्रवा उनके देवदत्त हुए ॥ २० ॥

तिन देवदत्तसे भगवान् अग्नि आप ही स्वयं अग्निवेश्य नाम से प्रसिद्ध पुत्र हुए, और वही कानीन इस नाम से और जातूकर्ण्य इस नाम से भी विख्यात एक महान् ऋषि हुए ॥ २१ ॥

हे नृप ! तिन से आग्निवेश्यायन नाम से प्रसिद्ध ब्रह्मवंश हुआ, यह हमने नरिष्यन्त का वंश कहा। अब दिष्ट का वंश सुनो ॥ २२ ॥

दिष्ट के पुत्र नाभाग हुए वे दूसरे नाभाग हैं वे कर्म से वैश्य होगये, उनके पुत्र भलन्दन भये भलन्दन के वत्सप्रीति भये ॥ २३ ॥

वत्सप्रीति के पुत्र प्रांशु उनके प्रमति उनके खनित्र उनके चाक्षुष उनके विविंशति हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

आङ्गिरसः सुतो महायोगी संवर्तो यमयाजयत्स मरुत्तः ॥ २६ ॥

अस्य यत्किञ्चित्पात्रादिकमासीत् तत् सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥

अमाद्यदहृष्यत् ॥ २८–३० ॥

(१) दम्भः। इति वीर०

यस्यामुत्पादयामास विश्रवा धनदं सुतम् ।
आदाय विद्यां परमामृषिर्योगेश्वरात्पितुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतो यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा अभवन् ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विविंशतेः पुत्रो रम्भः अस्य रम्भस्य पुत्रः खनिनेत्रः स च धार्मिकः तस्य करम्भः तस्य करम्भस्यात्मजः करन्धमाख्यो महाराज आसीत् हे नृप ! ॥ २५ ॥

तस्य करन्धमस्य सुतोऽवीक्षित् तत्पुत्रं वदन् तं विशिनष्टि—यस्याविक्षितः पुत्रो मरुत्ताख्यः चक्रवर्ती कृत्स्नभूमण्डल-रूपं चक्रं यस्य वशे वर्तते स चक्रवर्ती तादृशो बभूव मरुत्तं विशिंषन् संग्रहेण तद्वृत्तमाह—सम्वर्त इति । यं मरुत्त-मङ्गिरसः सुतो महायोगी संवर्तः अयाजयत् ॥ २६ ॥

मरुत्तस्य यज्ञो यथा यादृशः तथा तादृशः कश्चिदन्यस्य यज्ञो भुवि न—केनचित्कृत इत्यर्थः । मरुत्तस्य यज्ञमेव विशिनष्टि, यत्किञ्चिद्यज्ञोपकरणादिकं तत्सर्वं तत्कृतयज्ञे हि शोभनं हिरण्मयं सुवर्णमयमेवासीत् ॥ २७ ॥

तथा तस्मिन्यज्ञे इन्द्रः सोमेन रसेनाऽमाद्यत् अहृष्यत् तथा द्विजातयो ब्राह्मणाश्च दक्षिणाभिरमाद्यन् किञ्च तत्र यज्ञे मरुतः परिवेष्टारः भोजनपात्रेष्वन्नादीनां प्रदातारः सभायां सीदन्त्युपविशन्तीति सभासदः सभ्याः विश्वेदेवाः ॥ २८ ॥

मरुत्तस्य पुत्रो दमः तस्य पुत्रो राजवर्धनाख्यः समभवत् तस्य राजवर्धनस्य सुतः सुधृतिः जज्ञे बभूव तस्य नर इति प्रसिद्धः सुतः तस्यैव नामान्तरं सौधृतेय इति तत्सुतः सौधृतेयसुतः केवलः तस्मात्केवलाद्बन्धुमान् जज्ञे इत्यनुषङ्गः ततो बन्धुमतो वेगवान् तस्य वेगवतः बिन्दुः पुत्रोऽभवत् तत्पुत्रं दर्शयन् तं विशिनष्टि, यस्य बिन्दोस्तृणबिन्दुरिति प्रसिद्धो महीपतिः पुत्रो बभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥

भजनीयाः समाश्रयणोपयुक्ता गुणा यस्य तं तृणबिन्दुम् अप्सरःश्रेष्ठा देवस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी अलम्बुषा भेजे अन्ववर्तत यतः यस्यामलम्बुषायां तृणबिन्दोः पुत्रा अभवन् इडविडाख्या कन्या चाऽभवत् ॥ ३१ ॥

कन्यां विशिंषन् तस्याः सुतमाह—यस्यामिडविडायां विश्रवाः धनदं कुबेरं सुतमुत्पादयामास स धनदस्तृणबिन्दुर्वा योगेश्वरात्पितुर्विश्रवसो बिन्दोर्वा ऋषेः सकाशात्परमां विद्यामवाप अन्तर्धानविद्यां ब्रह्मविद्यां वाऽपेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य करन्धमस्य पुत्र अवीक्षित् तस्याविक्षितो मरुत्तः सुतः मरुत्तं विशिनष्टि—संवर्त इति । कोऽसौ संवर्तः ? इति तत्राह—महायोगीति ॥ २६ ॥

संवर्तो नामऋषिः कीदृशं यज्ञमकारयत् ? येन महायोगित्वं सम्भाव्यत इत्यतस्तं यज्ञं विशिनष्टि—मरुत्तस्येति । अनेन मरुत्त-स्यापि महायोगित्वं श्रीनारायणानुग्रहपात्रत्वं सूचितम् ॥ २७ ॥

द्विजातयो दक्षिणाभिरमाद्यन् संहृष्टा इत्यन्वयः मरुतो देवाः "ऋभवोऽमराश्च मरुतो वृन्दारका विनिर्जराः" इत्यभिधानं विश्वे-देवा इति विशेषणाद्गणयो वा परिवेष्टारः भोक्तृणामपेक्षितान्न-साद्यनिक्षेप्तारः सभायां सीदन्त्युपसंविशन्तीति सभासदः प्रत्यक्षं सभायामुपविश्य सर्वं विचारयन्त इत्यर्थः ॥ २८-३० ॥

अलम्बुषानाम वराप्सरास्तं तृणबिन्दुं भेजे ॥ ३१ ॥
कीदृशी इडविडेति तां विशिनष्टि, यस्यामिति । योगेश्वरो विश्रवा ऋषिश्च इडविडायाः पितुस्तृणबिन्दोः परमां विद्यां प्रदाय तामुद्वाह्य यस्यामिडविडायां धनाधिपं वैश्रवणमुत्पादयामासे-त्यन्वयः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्य यत् किञ्च किञ्चित् पात्रादिकमस्ति आसीत् तत् सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥
द्विजातयो विप्रा अपि अमाद्यन् अहृष्यन् ॥ २८-३० ॥
यतः यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा विशालाद्याः ॥ ३१ ॥
पितुः सकाशात् विद्यां प्रादाय प्राप्य ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यं मरुत्तम् ॥ २६ ॥

मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा तादृशः कश्चन अपि यज्ञः अन्यस्य यजमानस्य नासीत् अस्य यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदपि पात्रा-दिकं तत्तु सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥

इन्द्रः सोमेन अमाद्यत् अहृष्यत् द्विजातयो विप्राः दक्षि-णाभिः अमाद्यन् परिवेष्टारः भोजनादिदातारः सभासदः सभ्याः ॥ २८ । ३० ॥

तं तृणबिन्दुम् अलम्बुषा भेजे अभजत् यतो यस्यां तृणबिन्दोः पुत्रा विशालादयस्त्रयो वक्ष्यमाणाः अभवन् इडविडा कन्या चाऽभवत् ॥ ३१ ॥

स धनदः ऋषेः विश्रवसः सकाशाद्विद्यामवाप ॥ ३२ ॥

विशालः शून्यबन्धुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ।
विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं निर्ममे पुरीम् ॥ ३३ ॥
हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः ।
तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वः सहदेवजः ॥ ३४ ॥
कृशाश्वात्सोमदत्तोऽभूद्योऽश्वमेधैरिडस्पतिम् ।
इष्ट्वा पुरुषमापाग्र्यां गतिं योगेश्वराश्रितः ॥ ३५ ॥
सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ।
एते वैशालभूपालास्तृणबिन्दोर्यशोधराः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

विविंशति के सुत रम्भ हुए जिनके बड़े धार्मिक खनिनेत्र हुए हे महाराज! उन खनिनेत्र के करन्धम राजा पुत्र हुए ॥ २५ ॥

तिन करन्धम के अवीक्षित पुत्र हुए उनके मरुत्त भये जिन को महा योगी अङ्गिर के पुत्र सम्वर्त्त ने यज्ञ कराया ॥ २६ ॥

राजा मरुत्त का जैसा यज्ञ भया ऐसा किसी का नहीं भया, क्योंकि? इनके यज्ञमें जो कुछ पात्रादिक रहे सो सब सुवर्णों के हुए और बड़े शोभा वाले हुए ॥ २७ ॥

उस यज्ञ में इन्द्र सोमपान से मत्त होगये, और द्विजाति लोग दक्षिणाओं से सन्तुष्ट भये, तथा मरुत देवता, परोसने वाले, विश्वेदेवा, और सभासद, ये सबही हर्ष को प्राप्त हुए ॥ २८ ॥

मरुत्त के पुत्र दम हुए, उनके राज्यवर्द्धन हुए, उनके सुधृति हुए, और सुधृति के पुत्र नरनाम से प्रसिद्ध हुए ॥ २९ ॥

नर के पुत्र केवल, उनके बन्धुमान् उनके वेगमान् उन के बन्धु हुए, जिन बन्धु के तृणबिन्दु महीपति उत्पन्न हुए, ॥ ३० ॥

बड़ी कान्ति वाली अलम्बुषा नामक अप्सरा ने पत्नी होकर उन तृणबिन्दु का सेवन किया, जिस अलम्बुषा में पुत्र भी हुए, और एक इडविडा नाम की कन्या भी हुई ॥ ३१ ॥

उस इडविडा में विश्रवा ऋषिने अपने पिता, योगेश्वर से परम विद्या को ग्रहण कर कुबेर को उत्पन्न किया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानेवाऽऽह—विशाल इति । तस्य तृणबिन्दोः सुताः ॥ ३३ ॥

सहदेवजः देवजेन सहितः पाठान्तरे नामान्यत्वमात्रमर्थस्तु स एव ॥ ३४-३५ ॥

वैशालभूपाला विशालस्याऽन्वये जाताः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तृणबिन्दोः सुतान्निर्दिशति । विशाल इति । तत्र विशालाख्यो राजा वंशवर्द्धनो वैशालीं पुरीं निर्ममे ॥ ३३ ॥

तस्यविशालस्य सुतो हेमचन्द्रः तस्य हेमचन्द्रस्यात्मजो धूम्राक्षः तत्सुतो धूम्राक्षस्य सुतस्तु सहदेवः सहदेवस्य पुत्रस्तु कृशाश्वः ॥ ३४ ॥

कृशाश्वात्सोमदत्तः पुत्रोऽभवत् तस्य वृत्तमाह—यः सोमदत्तोऽश्वमेधैरिडस्पतिम् इडाहोमाराध्यं परमपुरुषम् इडा पृथिवी तदुपलक्षितजगत्पतिमिति वा पारस्करादित्वात्साधुः आराध्य योगेश्वरैः प्रार्थनीयां गतिमवाप्य मुक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सोमदत्तात्सुमतिः उद्भूय तत्सुतः सुमतिसुतो जनमेजयः य एते उक्ता वैशालभूपाला विशालान्वये जाताः तृणबिन्दोः कूटस्थस्य यशोधराः कीर्तिवर्द्धनाः एते वैशालभूपाला इत्यनेन तद्वंशजा अन्येपि अगण्याः सन्तीत्यभिप्रेतम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इडस्पतिम् अन्नपतिम् वाक्पतिं वा ॥ ३५ ॥
वैशालभूपालाः विशालवंशे जाता भूपालाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य तृणबिन्दोः सुतः ॥ ३३—३६ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयो नवमस्याभूत् सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य विशालस्य हेमचन्द्रः सुतः तस्य हेमचन्द्रस्य आत्मजः धूम्राक्षः तत्पुत्रात् धूम्राक्षपुत्रात्संयमात् देवजेन भ्रात्रा सहितः कृशाश्वः आसीत् ॥ ३४ ॥

यः सोमदत्तः इडस्पतिं पुरुषमिष्ट्वा अग्र्यां गतिं मुक्तिमाप ॥ ३५ ॥
वैशालभूपालाः विशालवंशजाः भूमिपाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वितीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

हाँ अलम्बुषा में तृणबिन्दु के तीन पुत्र हुए विशाल, शून्यबन्धु, और धूमकेतु । इनमें से वंश चलाने वाले वैशाल ने वैशाली पुरी निर्माण करी, ॥ ३३ ॥

उन वैशाल के हेमचन्द्र हुए तिनके, धूम्राक्ष हुए, तिन के पुत्र संयम हुए तिन से कृशाश्व हुए और सहदेवज हुए ॥ ३४ ॥

कृशाश्व से सोमदत्त हुए जोकि-अश्वमेधों से इडस्पति पुरुष का यजन करके, योगेश्वर का आश्रित होकर उत्तम गति को प्राप्त हुआ ॥ ३५ ॥

सोमदत्त के सुमति हुए, तिनके जनमेजय हुए ये तृणबिन्दु के यश को धारण करने वाले विशाल वंशी भूपाल हुए ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में द्वितीय अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः स बभूव ह ।
यो वा अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमह ऊचिवान् ॥ १ ॥
सुकन्या नाम तस्यासीत्कन्या कमललोचना ।
तया सार्द्धं वनगतो ह्यगमच्च्यवनाश्रमम् ॥ २ ॥
सा सखीभिः परिवृता विचिन्वत्यङ्घ्रिपान्वने ।
वल्मीकरन्ध्रे ददृशे खद्योते इव ज्योतिषी ॥ ३ ॥
ते दैवचोदिता बाला ज्योतिषी कण्टकेन वै ।
अविद्ध्यन्मुग्धभावेन सुस्रावासृक्ततो बहु ॥ ४ ॥
शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां च तत्क्षणात् ।
राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
अप्यभद्रं न युष्माभिर्भार्गवस्य विचेष्टितम् ।
व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणम् ॥ ६ ॥
सुकन्या प्राह पितरं भीता किञ्चित्कृतं मया ।
द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या निर्भिन्ने कण्टकेन वै ॥ ७ ॥
दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः ।
मुनिं प्रसादयामास वल्मीकान्तर्हितं शनैः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तृतीये मनुपुत्रस्य शर्यातेः कीर्त्यतेऽन्वयः ॥
यत्र सौकन्यमाख्यानं रैवतं च महाऽद्भुतम् ॥ १ ॥

ब्रह्मिष्ठो वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाऽऽह-यो वा इति । द्वितीयमहो द्वितीयेऽहि क्रियमाणं कर्म ऊचिवानुवाच तस्य वंशम् "उत्तानबर्हिरानर्तः" इत्यादिना वक्ष्यति ॥ १ ॥

मध्ये तावत्कन्यावृत्तान्तमाह—सुकन्या नामेत्यादिना ॥ २—३—४—५ ॥

भार्गवस्य च्यवनस्य अभद्रमपराधः ॥ ६—७—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शिष्टवंशस्यातिविपुलत्वात्साकल्येन वक्तुमशक्यतामभिप्रेत्याथ शर्यातेर्मानवस्य चरित्रं वंशञ्चाह तृतीयेन—मनोः पुत्रः शर्यातिसंज्ञको राजा ब्रह्मिष्ठः वेदार्थनिष्ठो बभूव तदेवाह, यो वै शर्यातिरङ्गिरसां सत्रे आङ्गिरसकर्तृके द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्मोचिवान् श्रौतेऽतीव कुशल इति भावः ॥ १ ॥

तस्य शर्यातेः कमले इव लोचने यस्याः कन्या सुकन्येति प्रसिद्धा संबभूव उत्तानबर्हिरादयः पुत्रा वक्ष्यन्ते तावत्कन्यावृत्तान्तमाह-स कदाचित्तया सह वनङ्गतः तत्र च्यवनस्य महर्षेराश्रममगमत् ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सा कन्या सखीभिः परिवृता वने अङ्घ्रिपान् द्रुमान् विचिन्वन्ती वल्मीकविले खद्योते इव स्थिते ज्योतिषी ददर्श ॥ ३ ॥

बाला सुकन्या चोदिता सखीभिरिति शेषः । मुग्धभावेन मौग्ध्येन च ते ज्योतिषी कण्टकेनाविध्यदताडयत् ततो वल्मीकविलयोः सकाशात् बहु रुधिरं सुस्राव ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेव क्षणे सैनिकानाम् मलमूत्रयोर्निरोधो बभूव तदा तान् निरुद्धशकृन्मूत्रान् सैनिकानालक्ष्य ज्ञात्वा राजर्षिः शर्यातिः विस्मितः स्वपुरुषान् अब्रवीत् ॥ ५ ॥

उक्तिमेवाह—अपीति । युष्माभिर्भार्गवस्य च्यवनस्याभद्रमपराधः विचेष्टितमपि अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः अपराधः कृतः किमित्यर्थः । नो ऽस्माकं सम्बन्धिना केनापि प्राणिना आश्रमदूषणं व्यक्तं कृतं नूनं कृतमन्यथैवमुपद्रवो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवं शर्यातौ पृच्छति सति भीता सती सुकन्या पितरं प्राह किञ्चित् मयाऽभद्रं कृतमिति । किं तदभद्रम्? इत्यत आह, द्वे इति । तं वल्मीकरन्ध्रयोरन्तः द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या इमे वल्मीकान्तर्हितस्य मुनेः शारीरिकमूते इत्येवम् अजानन्त्या मया काऽयं कण्टकेन कण्टेन निर्भिन्ने ॥७॥

इतीदं दुहितुर्वचः श्रुत्वा शर्यातिः जातं साध्वसं भयं यस्य स वल्मीकान्तर्हितं मुनिं च्यवनं शनैः प्रसादयामास स्तोत्रादिभिः प्रसन्नमकरोत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मिष्ठः ब्राह्मणनिष्ठः वेदनिष्ठो वा तत्फलमाह—यो वा इति । द्वितीयेऽह्नि यो मन्त्रोऽध्येतव्यः सत्रकल्पोक्तफलसिद्धये तं मन्त्रमध्यगादित्यन्वयमर्थो द्वितीयमहरध्यगादित्युच्यते ॥१॥

तस्य शर्यातेः ॥ २ ॥

विचिन्वन्ती मृगयन्ती वल्मीकरन्ध्रे वल्मीकविले खद्योते खद्योतरूपे च एव द्योतत इति खद्योतः ॥ ३ ॥

सा सुकन्या मुग्धभावेन अज्ञानवस्तुस्वरूपतया बालभावत्वेन वा कण्टकेन कण्टकाग्रेण ज्योतिषी ज्योतिराश्रये द्रव्ये चक्षुषी इति यावत्, असृक् रुधिरं ततः विद्धचक्षुषोः ॥ ४ ॥

सैनिकानां राजसेवकानां निरोधः स्तम्भनम् ॥ ५ ॥

युष्माभिर्भार्गवस्याभद्रममङ्गलं विचेष्टितं किमपि कृतमेव न तत्र संशय इत्याह—व्यक्तमिति । नो मध्ये केनापि पुरुषेण तस्य भार्गवस्याश्रमदूषणं व्यक्तं कृतमत इदं सेनाशकृन्मूत्रस्तम्भनं भार्गवस्य विचेष्टितमिति व्यक्तमभूदिति पुनरावृत्त्या योजनीयम् ॥ ६ ॥

ते द्वे ज्योतिषी तत्त्वमजानन्त्या मया कण्टकेन निर्भिन्ने इत्यन्वयः ॥ ७—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—४ ॥

शकृन्मूत्रस्यैव निरोधोऽभूत्तत्पूर्वं तावान्तरमित्यत्र कारणं प्राक् निजाश्रममाविश्य हानेच्छा या जाता तामनुसृत्यैव कन्येच्छाया मुनिकृतः क्षुद्रोपद्रवविशेष इति ज्ञेयम् ॥ ५—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शर्यातेर्मनुपुत्रस्य सुकन्या च्यवनं पतिम् ।
लेभे तृतीये शर्यातिवंश्या श्रीरेवती बलम् ॥

ब्रह्मिष्ठः वेदार्थतत्त्वज्ञः तदेवाह—य इति । द्वितीयमहः द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् तत्र व्यवस्थामुवाच ॥ १—२ ॥

विचेष्टितं कृतं नोऽस्माकं मध्ये केनापि वा न कृतम् ॥ ६—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्रस्य शर्यातेर्दुहितुः सुकन्यायाः आख्यानम् वक्ष्यन्नादौ तत्पूर्वाङ्गभूतं शर्यातिमाह—शर्यातिरिति तृतीयेन । ब्रह्मिष्ठः वेदार्थज्ञत्वेऽपि कर्मकाण्डेऽतिनिपुण इति सूचयति, यः शर्यातिः अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमहः द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवान् उवाचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वने अङ्घ्रिपान् विचिन्वन्ति द्रुमान् विलोकयन्तीत्यर्थः ॥ ४।५ ॥

भार्गवस्य भृगुपुत्रस्य च्यवनस्य अभद्रम् अपराधः युष्माभिः न विचेष्टितं न कृतम्? नोऽस्माकं मध्ये केनापि तस्याश्रमदूषणं व्यक्तं निश्चितं कृतमेव ॥ ६।७ ॥

जातसाध्वसः उत्पन्नभयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरामानुजौ जयतः ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले,कि—मनुके पुत्र शर्याति राजा बड़े वेदके अर्थ को जानने वाले हुए, जिनने आङ्गिरस ब्राह्मणों के यज्ञमें द्वितीय दिवस के करने के कर्म को बतलाया ॥ १ ॥

एक सुकन्या नाम वाली कमल नयनी उनकी कन्या रही इस कन्याको साथ लेकर एक समय वनमें गये वहां श्री च्यवन ऋषिके आश्रम में जाते हुए ॥ २ ॥

वह कन्या भी सखियों सहित वनमें नानाप्रकार के वृक्षोंको देखती हुई एक वल्मीक में दो छिद्र देखी और उन उन दोनों छिद्रों में खद्योत की नाईं दो ज्योती भी देखी ॥३॥

तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद्दुहितरं मुनेः ।
कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामन्त्र्य पुरं प्रायात्समाहितः ॥ ९ ॥
सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्ताऽनुवृत्तिभिः ॥ १० ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य नासत्यावाश्रमागतौ ।
तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ॥ ११ ॥
ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप्यसोमपोः ।
क्रियतां मे वयो रूपं प्रमदानां यदीप्सितम् ॥ १२ ॥
बाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनन्द्य भिषक्तमौ ।
निमज्जतां भवानस्मिन् ह्रदे सिद्धविनिर्मिते ॥ १३ ॥
इत्युक्तो जरया ग्रस्तदेहो धमनिसन्ततः ।
ह्रदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलितविप्रियः ॥ १४ ॥
पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ।
पद्मस्रजः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः ॥ १५ ॥
तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान् सूर्यवर्चसः ।
अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उस राजपुत्री ने दैव की प्रेरणासे मोलापनसे उन दोनो जोतियों को कांटसे बेध दिया, तब उनमें से बहुत रुधिर बह निकला ॥ ४ ॥

बस तत्काल में सबराजा की सेना वालों के मलमूत्र का निरोध होगया, और पेटफूलने लगे, राजा शर्याति यह चरित्र देखकर बड़ा विस्मित हुआ और पुरुषों से बोला कि- ॥ ५ ॥

तुमलोग यहतो कहो कि—तुमलोगों ने महाराज भार्गव श्रीच्यवन ऋषिजी का कुछ अपराध तो नहीं किया । स्पष्ट कहो कि किसीने उनके आश्रम कामी कोई दूषण तो नहीं किया ॥ ६ ॥

इतने में राजपुत्री सुकन्या पिता से बोली, पिताजी मो अजाने से कुछ होगया है ॥ ७ ॥

बस राजा शर्याति पुत्री के वचन सुनकर बड़ा कम्पित होकर वल्मीक के भीतर में स्थित ऐसे च्यवन मुनिको धीरे २ प्रसन्न करने लगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मुग्धेयं मम कन्या स्वल्पवयं त्वयेत्युच्यमाने कति-वर्षाप्यस्याः ? विवाहः कृतो न वा ? इत्यादिवाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै तां दुहितरं प्रादात् ॥ ९-१० ॥

हे ईश्वरौ ! भवद्भ्यां युवां मह्यं वयस्तारुण्यं रूपं संपादयतम् ॥ ११ ॥

असोमपोः सोमपानरहितयोरपि वां युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णं पात्रं ग्रहीष्ये दास्यामीति युवां सोमेन यक्ष्य इत्यर्थः । "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति" इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धाऽनुपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् ॥ १२ ॥

बाढमित्यभिनन्द्य भवानस्मिन्निमज्जतामित्यूचतुः ॥ १३ ॥

ह्रदं प्रवेशितः तावपि तमपि ह्रदं गृहीत्वा प्रविष्टा-वित्यर्थः ॥ १४-१५ ॥

अश्विनौ शरणं ययौ युवां पृथक् स्थित्वा मत्पतिं दर्शयत-मिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६-१७-१८-१९ ॥ २० ॥"

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

ततस्तस्य च्यवनस्याभिप्रायं मुग्धेयं कन्या त्वया क्षन्तव्यमित्युक्ते सति कतिवर्षाण्यस्याः? विवाहः कृतो नवा? इत्यादि तद्वाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा दुहितरं मुनेश्च्यवनस्य प्रादात् ततः कृच्छ्रात् भविष्यद्दुहितृविश्लेषानिमित्तात् क्लेशान्मुक्तः "अर्थो हि कन्या परकीय एव" इत्यादिन्यायानुसन्धानेन मुक्तः तं च्यवनमामन्त्र्य पृष्ट्वा सानुगः पुरीं ययौ ॥ ९ ॥

ततः सुकन्या परमाधिकं कुप्यतीति परमकोपनकं नन्वाशिरस्कारकर्त्तारं तु च्यवनं पतिं प्राप्य तदभिप्रायज्ञा सावधानाचित्ता सती अनुवृत्तिभिः प्रीणयामास प्रीतमकरोत् ॥ १० ॥

अथ ततः कस्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले नासत्यावश्विनौ स्वाश्रमं प्रति गतौ सम्यक्पूजयित्वा च्यवनः प्राह, तदेवाह—वय इत्यादिना वाढमित्यन्तः प्राक्तनेन ग्रन्थेन। हे ईश्वरौ ! युवां मे जरया ग्रस्ताय मह्यं वयस्तारुण्यं दत्तं यच्छतं "डुदाञ् दाने" इत्यस्य लोटमध्यमपुरुषद्विवचनं यच्छादेशस्तु णित एव तद्विधौ दाणीतिणितो निर्देशात् ॥ ११ ॥

तत्र वयःप्रदानेनावयोः कस्त्वत्कृत उपकारः ? इत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह–ग्रहमिति। यद्यप्यसोमपोः सोमपानरहितयोरनेन "अश्विनौ वै देवानामसोमपावास्ताम्" इतिश्रुत्यर्थ उक्तः। वां युवयोः सोमस्य ग्रहं ग्रहीष्ये सोमपूर्णं पात्रं दास्यामि युवां सोमेन यक्ष्यामीत्यर्थः। "ऐन्द्रवायवग्रहं गृह्णाति" इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् अतो मम वयस्तारुण्यं स्त्रीणां यदीप्सितं तादृशं रूपं सौन्दर्यञ्च क्रियतां युवाभ्यां सम्पाद्यताम् ॥ १२ ॥

इत्थं तद्वच आकर्ण्य दस्रावश्विनौ अभिनन्द्य विप्रं च्यवनं वाढमित्यूचतुः अङ्गीकृत्योचतुरित्यर्थः। उक्तिमेवाह–निमज्जतामिति। सिद्धैर्विनिर्मितेऽस्मिन् ह्रदे भवान् निमज्जतां निमग्नो भवतु ॥ १३ ॥

इतीत्थमुक्तश्च्यवनो जरया ग्रस्तदेहः अत एव धमनीसन्ततः धमनीभिर्नाडीभिर्देहोपरि दृश्यमानाभिः व्याप्तः वलिभिः पलितेन च उपलक्ष्यमाणो देहो यस्य सः अश्विभ्यां ह्रदे प्रवेशितः तावपि तमतिवृद्धं गृहीत्वा प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्मात्तो ह्रदात् त्रयः पुरुषाः अपीच्याः कमनीयाः प्रमदानां स्त्रीणां प्रियाः पद्मानां स्रक् येषां कुण्डलानि येषां सन्तीति तथा शोभनानि वासांसि येषां ते समानरूपाः परस्परमविभजनीयरूपाः उत्तस्थुः ॥ १५ ॥

सूर्यस्येव वर्चो येषां तान् समानरूपान् उत्थितान् त्रीन् पुरुषानवलोक्य तेषां मध्ये स्वपतिमजानती सुकन्या साध्वी हेतुगर्भमिदं पतिव्रतात्वादित्यर्थः। अश्विनौ शरणं ययौ युवां पृथक्कृत्य मम पतिं दर्शयतमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य मुनेः सुकन्या दानलक्षणाभिप्रायं ज्ञात्वा कृच्छ्रान्मुक्तः सुकन्यामुनिभ्यामिति शेषः ॥ ९ ॥

परमकोपनम् अत्यन्तकोपशीलं भोजनसमयमन्तरेणान्यसमये वृथा नमुञ्चतीत्यभिप्रायेण चित्तज्ञा अप्रमत्तेति सम्भ्रमाय इति ज्ञायते ॥ १० ॥

कस्यचित्कालस्य समागमे दत्तं युवामिति शेषः ॥ ११ ॥

तत्र वयोदानेनावयोः किं फलमिति तत्राह—ग्रहमिति। ग्रहमाहुतिविशेषमागमसोमपोः सोमपानशून्ययोरपि ॥ १२ ॥

भिषक्तमौ वैद्यश्रेष्ठौ ॥ १३ ॥

धमनीभिः सिराभिर्व्याप्तो देह इति शेषः स्वयमश्विनौ च ॥ १४ ॥

अपीच्याः षोडशवर्षमायाः ॥ १५ ॥

वरारोहा योषित् सरूपान् योग्यरूपान् ॥ १६—१७-१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

मुग्धेयं मम कन्या क्षम्यतामित्युच्यमाने, कीदृशी ते कन्या ? तस्या विवाहोऽभून्नवा ? इति वक्तुस्तस्याभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै मुनये दुहितरं प्रादात् ॥ ९ ॥ १० ॥

कदाचित् कस्मिंश्चित् प्रोवाच च्यवनः हे ईश्वरौ ! यौवनदाने समर्थौ ॥ ११ ॥

सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं ग्रहीष्ये युवां सोमेन यक्ष्ये इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अश्विभ्यां प्रवेशित इति तमतिवृद्धं गृहीत्वा तावपि प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपीच्या अतिसुन्दराः ॥ १५ ॥

अस्मासु मध्ये स्वपतिं परिचिनु वृहाणेति तैरुक्ते युष्मासु मध्ये यावश्विनौ तौ मां कृपयतां मत्पतिं ज्ञापयतामित्यश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६–१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मुनेरभिप्रायं पाणिग्रहणेच्छामाज्ञाय ज्ञात्वा तस्मै तां दुहितरं प्रादात् ॥ ९—१० ॥

आश्रमागतौ आश्रमप्राप्तौ तौ पूजयित्वा वयो मे इत्यादि प्रोवाच हे ईश्वरौ ! स्वैर्यौ मे मह्यं वयस्तारुण्यं दत्तं सम्पादयतम् ॥ ११ ॥

असोमपोः "अश्विनौ वै देवानामसोमपौ" इति श्रुतेः। सोमपानरहितयोरपि वां युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं गृहीष्ये युवां सोमेन यक्ष्य इत्यर्थः। "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति" इत्यादिषु द्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् तस्मात्स्त्रीणां यदीप्सितं वयस्तारुण्यं रूपं च मे युवाभ्यां क्रियतां सम्पाद्यताम् ॥ १२ ॥

वाढमित्यङ्गीकारेण विप्रमभिनन्द्य आनन्दितं कृत्वा भवानस्मिन् ह्रदे मज्जतामित्यूचतुः ॥ १३ ॥

दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ ।
ऋषिमामन्त्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् ॥ १७ ॥
यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं गतः ।
ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ १८ ॥
राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवन्दनाम् ।
आशिषश्चाऽप्रयुञ्जानो नातिप्रीतमना इव ॥ १९ ॥
चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलम्भितो लोकनमस्कृतो मुनिः ।
यत्त्वं जराग्रस्तमसत्यसम्मतं विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगम् ॥ २० ॥
कथं (१) मतिस्तेऽवगताऽन्यथा सतां (२) कुलप्रसूत ! कुलदूषणं त्विदम् ।
बिभर्षि जारं यदपत्रपा कुलं पितुश्च भर्तुश्च नयस्यधस्तमः ॥ २१ ॥
एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता ।
उवाच तात ! जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धमनिसन्ततः धमनीभिः सर्वतो व्याप्तः वलीभिः पलितैश्च उपलक्षमाणो निग्रहो देहो यस्य सः अश्विभ्यां ह्रदं प्रवेशित इत्यनेन तावपि तत्सन्निधौ गृहीत्वा ह्रदं प्रविष्टाविति सूच्यते ॥ १४ ॥

अथ ह्रदात् त्रयः पुरुषाः अपीच्याः कमनीयाः उत्तस्थुः ॥ १५ ॥

स्वपतिज्ञानार्थमश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६–१९ ॥

भाषा टीका ।

तब मुनिका उसकी पुत्री के लिये अभिप्राय देखकर राजाने पुत्री को मुनिके लिये समर्पण करदी और बड़े भारी दुःखसे छूटकर मुनिसे आज्ञा मांगकर अपने पुरको सावधानहो कर गये ॥ ९ ॥

राज पुत्री सुकन्या भी परम क्रोधी च्यवन मुनि रूप पति को प्राप्तहोकर, बड़े सावधान होकर चित्तके जानने वाली नाना प्रकार के अनुवर्त्तन करने से मुनिको प्रसन्न करती हुई ॥ १० ॥

कितने एक समयके बीते पर कभी अपने आश्रममें स्वर्ग के वैद्य अश्विनी कुमार आये ऋषिनेभी उनकी पूजा करी और बोले, कि-आपदोनों समर्थ हो हमको युवा अवस्था दीजिये ॥ ११ ॥

और बोले, कि—यदि हमारे रूप और वयस् को ऐसा करदो कि—जैसा प्रमदाजन (स्त्री लोग) चाहती हैं। तो यज्ञ में जो तुमको सोमका भाग नहीं मिलता है उसको हम दिलावेंगे ॥ १२ ॥

दोनों वैद्यों ने इनके वचन को सुनकर और "आप बहुत अच्छा कहते हैं" इस प्रकार ऋषिके वचन का अभिनन्दन करके दोनों वैद्य ऋषिसेबोले, कि—आप इस सिद्ध निर्मित तटाक में गोता लगाओ ॥ १३ ॥

इतना कहकर दोनों अश्विनीकुमारों ने जरा ग्रस्त और नसों से व्याप्त देहवाले, तथा त्वचा की सलवटें और सफेद केश युत एवं निरूप उस ऋषिका तटाक में प्रवेश किया और साथमें आपभी प्रविष्ट हुए, ॥ १४ ॥

तदनन्तर उस कुण्डसे बड़े सुन्दर स्वरूप वाले, स्त्रीजनों के प्रिय कमलों की माला पहिने कुण्डलधारण किये तुल्यरूप और सुन्दर वस्त्रवाले तीन पुरुष निकले ॥ १५ ॥

श्रेष्ठ आरोह (जघन) वाली राजपुत्री ने कुण्डसे निकले हुए सूर्य सदृश कान्ती वाले, तीनों पुरुषों को समान देख कर अपने पति को न पहचान कर बिचारी साध्वी अश्विनी-कुमारों के शरण हुई अर्थात् हाथ जोड़ कर बोली, कि-हे वैद्यो आप तीनों में मेरे पति कौन हैं सो कृपा करके आप दोनों बता कर दीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रलम्भितो वञ्चितः हे असति ! असत्सम्मतमनभीष्टम् ॥ २० ॥

(१) मुनिस्तेऽवगता इति विज० । (२) मार्गान्तरस्थं सत्कुलदूषणम् ।

शशंस पित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलम्भनम् ।
विस्मितः परमप्रीतस्तनयां परिषस्वजे ॥ २३ ॥
सोमेन याजयन्वीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् ।
असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे सतां कुलप्रसूते ! तव मतिरन्यथा तद्विपर्ययेण कथमवगताऽसत्पथाऽध्यवसितेति वा तदेवाऽऽह—कुलदूषणं त्विदमित्यादि ॥ २१-२२-२३-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽश्विनौ तत्पातिव्रत्येन तोषितौ तस्यै सुकन्यायै पतिं दत्त्वा विरता ऋषिमापृच्छ्य तेन स्तूयमानौ त्रिविष्टपं दिवं ययतुः ॥१७॥

अथ ततः कदाचित् वक्ष्यमाणो यागं करिष्यमाणः शर्यातिः च्यवनस्य जामातुराश्रमं गतः तत्र दुहितुः पार्श्वे सूर्यवर्चसं पुरुषं ददर्श ॥ १८ ॥

तदा कृतं पादयोरभिवन्दनं यया तां दुहितरं राजा शर्यातिः प्राह, कथम्भूतः ? आशिषः अकुर्वन्नेव नातीवप्रीतं मनो यस्य तादृशः तद्व्यथितः ॥ १९ ॥

उक्तिमेवाह—चिकीर्षितमित्यादिना । ते त्वया किमिदं चिकीर्षितं किमिदं कृतमित्यर्थः । तदर्थस्त्वविर्भावितः न किं चिद्दुष्कृतं मया कृतमित्यत आह—लोकनमस्कृतो मुनिश्च्यवनस्तव पतिस्त्वया प्रतारितः वञ्चितः इदमेवाकृत्यं कृतमिति भावः । प्रतारणं कथं जातमित्यत्राह—हे असति ! या त्वं जराग्रस्तमतएवासम्मतमनभीष्टं पतिं विहाय कञ्चिदमुं पार्श्ववर्तिनमध्वगं पान्थं जारं भजसे अतो न तव मतो जराग्रस्तस्यैव त्वद्भर्तृमेया यहत्वादिति भावः ॥ २० ॥

हे सतां कुलप्रसूते ! ते तव मतिरन्यथा तद्विपर्ययेण कथमवगता असत्पथा अध्यवसितेति वा तदेवाह, कुलदूषणं त्विदमित्यादि । अपत्रपा निर्लज्जा सती जारं बिभर्षि अनुवर्तसे इति इदं कुलदूषणं कृतम् किञ्च पितुः पत्युः भर्तुश्च कुलमधस्तमो नयसि अधस्तनंतमः प्रायं नरकं नयसि ॥ २१ ॥

इत्येवं ब्रुवाणं पितरं शुचिस्मिता सुकन्या स्मयमाना सत्यु वाच—उक्तिमेवाह—हे तात ! एषः मत्पार्श्ववर्ती तव जामाता भृगुनन्दनश्च्यवन एव ॥ २२ ॥

कथं तर्हि तेन प्रत्ययस्केन एवं विधवयोरूपादिकं प्राप्तमिति पृच्छते पित्रे तद्वयोरूपादि प्राप्त्यादिकं सर्वं शशंस कथयामास ततो विस्मितः शर्यातिर्नितरां प्रीतस्तनयां परिषस्वजे ॥ २३ ॥

ततश्च्यवनो वीरं शर्यातिं सोमेन द्रव्येणायाजयत् सोमयागं कारितवानित्यर्थः । तस्मिन्यागे च्यवनः स्वतेजसा स्वतपो बलेन सोमपानरहितयोरप्यश्विनोः सोमस्य ग्रहमग्रहीत्सोमग्रहेणाश्विनौ राजा याजयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे असति, दुर्वृत्ते ! जरया ग्रस्तत्वादसम्मतम् अध्वगं पान्थम् ॥२०॥

अयि पुत्रिके ! इयं मतिरन्यथा गता अन्यथोक्तं विशुद्धोति असतामिति असतां मार्गं गतेत्यर्थः । इदं त्वत्कर्म मत्कुलदूषकं त्वेव किं तत्कर्मेति तत्राह—बिभर्षीति । निर्लज्जाभूत्वा जारं जरयत्युभयकुलमित्युपपतिं बिभर्षि यत्तस्मात् तदेव दूषयति, कुलमिति । नयसि प्रापयसि ॥ २१-२३ ॥

सोमेन हविषा असोमपोः सोमपानरहितयोः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रलम्भितो वञ्चितः यत् त्वं जराग्रस्तं पतिं विहाय असत्यसम्मतम् अमुं जारं भजसे ॥ २० ॥

हे सतां कुलप्रसूते ! कथं तव मतिरन्यथा भूता सती अवगता अधः पतिता अपत्रपा अतिनिर्लज्जा तमो नरकम् ॥ २१ ॥

स्मयेन साध्वीत्वगर्वेण मानाश्रितस्मयमुपातिर्यस्याः सा ॥२२-२३॥

सोमेन सोमसञ्ज्ञकेन यज्ञेन वीरं शर्यातिम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वया पतिः प्रलम्भितो वञ्चितः यत्, यतस्त्वं जराग्रस्तं तं विहाय असम्मतम् अयुक्तं यथा भवति तथा जारं भजसे अनुवर्तसे हे असति ! इदं ते किञ्चिकीर्षितं भवति कर्तुमिदं भवति नैवेत्यर्थः ॥ २० ॥

हे सतां कुलप्रसूते ! ते मतिः अन्यथा असत्कुलप्रसूताया इव कथमवगता अध्यवसिता यतः अपत्रपा निर्लज्जा सती जारं बिभर्षि इदं कुलदूषणं जातम् किञ्च पितुर्भर्तुश्च कुलमधस्तमो नरकं नयसि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

वीरं शर्यातिं सोमेन अयाजयत् सोमयागं तेन कारितवान् तस्मिन् यागे असोमपोरप्यश्विनोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रञ्च अग्रहीत् ॥ २४ ॥

हन्तुं तमाददे वज्रं सद्योमन्युरमर्षितः ।
स वज्रं स्तम्भयामास भुजमिन्द्रस्य भार्गवः ॥ २५ ॥
अन्वजानंस्ततः सर्वे ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः ।
भिषजाविति यत्पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ ॥ २६ ॥
उत्तानबर्हिरानर्त्तो भूरिषेण इति त्रयः ।
शर्यातेरभवन् पुत्रा आनर्त्ताद्रेवतोऽभवत् ॥ २७ ॥
सोऽन्तःसमुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ।
आस्थितोऽभुङ्क्त विषयानानर्त्तादीनरिन्दम ! ॥ २८ ॥
तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुद्मिज्येष्ठमुत्तमम् ।
ककुद्मी रेवतीं कन्यां स्वामादाय विभुं गतः ॥ २९ ॥
कन्यावरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकमपावृतम् ।
आवर्त्तमाने गान्धर्वे स्थितोऽलब्धक्षणः क्षणम् ॥ ३० ॥
तदन्त आद्यमानम्य स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ।
तच्छ्रुत्वा भगवान् ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह ॥ ३१ ॥
अहो राजन्निरुद्धास्ते कालेन हृदि ये कृताः ।
तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणां गोत्राणि च न शृण्महे ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

तब तो सुकन्या के पतिव्रत पने से सन्तुष्ट होकर पति को बतलाकर दोनों स्वर्ग के वैद्य ऋषि से आज्ञा लेकर विमान पर बैठ स्वर्ग को गये ॥ १७ ॥

फिर एक समय राजा शर्याति, यज्ञ करने की इच्छा करके च्यवन ऋषि के आश्रम को गये, और वहां अपनी पुत्री के समीप एक सूर्य समान कान्ति वाले पुरुष को देखते हुए ॥ १८ ॥

पुत्रीने भी पिता को देखकर समीप आकर चरणों में दण्डवत् करी परन्तु राजा ने तौ दूसरे पुरुष की शङ्का करके पुत्री को आशीर्वाद भी नहीं दिया और न मनसे प्रसन्न होकर, बोले, ॥ १९ ॥

राजा शर्याति बोले, कि-यह तूने क्या किया? जोकि लोकनमस्कृत च्यवन सदृश पति को तैंने ठगा। हे दुष्टे! जरा ग्रस्त होने से उनको तूने अपने इष्ट नहीं समुझे तबही तो इस रस्ता चलते जार पुरुष की सेवा करती है ॥ २० ॥

हे सत्कुल में उत्पन्न होने वाली! तेरी मति कैसी अन्यथा फिर गई। अरी यह तो बड़ा कुलका दूषण है जोकि-जार पुरुष को तूने स्वीकार किया है और इसी से तू पिता और भर्त्ता के कुल को नरक में गिरावेगी ॥ २१ ॥

पिताजी तौ इस प्रकार कहते ही रहे पर सुन्दर स्मित वाली वह सुकन्या हंसती २ पिताजी से बोली, कि-हे पिता जी! यहीं तो आप के जामाता भृगुनन्दन (च्यवन) हैं ॥ २२ ॥

सुकन्या ने पिता से इतना कह कर जैसे अपने पति को सुन्दर रूप और नवीन अवस्था प्राप्त हुई सो सब समाचार सुनाया, पिताजी सुन कर बड़े विस्मय को प्राप्त हुए और पुत्री पर परम प्रसन्न होकर उसका आलिङ्गन करते हुए ॥ २३ ॥

बस फिर च्यवन ऋषि ने राजा को यज्ञ करवाया और उस यज्ञ में सोमके भाग को नहीं पानेवाले ऐसे अश्विनी कुमारों को अपने तेजसे सोमका भाग ग्रहण करवाया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य स इन्द्रः ॥ २५-२६-२७ ॥
विषयान्देशानानर्त्तादीनभुङ्क्ताऽपालयत् ॥ २८ ॥
ककुद्मी ज्येष्ठो यस्मिंस्तत् विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न लब्धः क्षणो ऽवसरो येन ॥ ३० ॥
आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥
ते त्वया हृदये ये कृतास्ते सर्वे कालेन निरस्ताः संहृताः ॥३२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं सोमेनाश्विनौ यजन्तं शार्यातिं हन्तुममर्षितः क्रुद्धः जातमन्युरिन्द्रो वज्रमाददे तथा भार्गवश्च्यवनः सवज्रं वज्रेण सहितमिन्द्रस्य भुजं स्तम्भयामास प्रतिबबन्ध ॥ २५ ॥
यावश्विनौ भिषजाविति बुद्ध्या पूर्वं सोमाहुत्यां बहिष्कृतौ सर्वैर्यष्टृभिस्तयोरश्विनोः सोमस्य ग्रहं ततःप्रभृति सर्वे अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः ॥ २६ ॥
एवं शार्यातेः कन्याया वृत्तान्तमभिधायाथ पुत्रपौत्रादिपरम्परां तद्वृत्तान्तञ्चाह—उत्तानबर्हिरित्यादिना । उत्तानबर्हिरादयः त्रयः शार्यातेः पुत्राः संबभूवुः तत्रानर्त्ताद्रेवतः संबभूव ॥ २७ ॥
स च समुद्रमध्ये कुशस्थलीसंज्ञां नगरीं निर्माय तस्यां यत्राधुना द्वारवतीति व्यवहारः तस्यामधिवसन् आनर्त्तादीन् विषयान् देशान् अभुंक्त पालयामास अरिन्दमः विरोधिनो निरस्यन्नभुङ्क्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥
ककुद्मीति प्रसिद्धो ज्येष्ठो यस्य तत्पुत्राणां शतं तस्य रैवतस्य समभूत एका कन्या च जज्ञ इत्यर्थः। ककुद्मी स रैवतो रेवत्याख्यां स्वां कन्यामादाय पुत्र्याः वरं भर्तारं परिप्रष्टुं दिवं ययौ किमिन्द्रलोकं गतः ? नेत्याह, ब्रह्मलोकमपावृतं रजस्य गतिप्रतिबन्धकरहितं सत्यलोकं ययावित्यर्थः ॥ २९ ॥
तत्र ब्रह्मणः सन्निधौ गान्धर्वे गाने आवर्त्तमाने समन्तात्प्रवर्त्तमाने सति अलब्धः न प्राप्तः प्रश्नावसरो येन स रैवतः क्षणमात्रं तूष्णीं स्थितः तदन्ते गानावसाने आद्यं ब्रह्माणमानम्य स्वाभिप्रायं कोवाऽस्याः पतिरित्येवं रूपं न्यवेदयत् व्यजिज्ञपत् तद्रैवतस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य तं रैवतं ब्रह्मोवाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥
तदेवाह—अहो इत्यादिना इत्यादिष्ट इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अहो इति प्रश्नानुपपत्तिकृतविस्मयद्योतकः आगमनवेलायां त्वया ये जनाः हृदि कृताः हृदये कृताः दृष्टाः मनसा चिन्तिताश्च ते सर्वे कालेन चिरं निरस्ताः उपसंहृताः तदुपसंहारानन्तरमपि महान्कालो व्यतीत इत्यर्थः । तेषां त्वया हृदि कृतानां ये पुत्रादयस्तेषां गोत्राणि वंशाश्चाधुना न श्रूयन्ते मम क्षणमात्रकालेन तत्र महान्कालो व्यतीतः इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तं च्यवनं सद्यो मन्युस्तदानीं जातक्रोधः सवज्रं भुजम् ॥२५॥
अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः पूर्वं सोमग्रहाभावः कथं स्यात् ? इति तत्राह, भिषजाविति ॥ २६–२७ ॥
कुशस्थलीं द्वारवतीम् ॥ २८ ॥
विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥
अपावृतं प्रकाशितं गान्धर्वे गाने अलब्धक्षणः अलब्धावसरः ॥ ३० ॥
तदन्ते गीतावसाने ॥ ३१ ॥
ये हृदि कृतास्ते पुरुषः कालेन निरस्ताः मृताः, न केवलं त एव न सन्ति तत्पुत्रादयोऽपि न सन्तीत्याह—तत्पुत्रेति । न श्रूयन्ते न शृणुमः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आवर्त्तस्यत्र क्षणमिति तस्य पश्चादेव तस्य तत्र गमनात् ॥ ३०–३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सद्योमन्युरविचारात्तत्क्षणजातकोपः ॥ २५—२८ ॥
विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥
अपावृतं रजस्तमोगुणावरणशून्यं न लब्धः क्षणोऽवसरो येन सः ॥ ३० ॥
तदन्ते गान्धर्वसमाप्तौ आद्यं ब्रह्माणम् हृदि ये कृताः जामात्रर्थे मनसि विचारिताः निरस्ताः संहृताः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सद्योमन्युः सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य सः तं च्यवनं हन्तुं वज्रमाददे ॥ २५–२७ ॥
स रेवतः अन्तःसमुद्रेः समुद्रमध्ये नगरीं निर्माय तस्याम् आस्थितः आनर्तादीन् विषयान् देशान् अभुक्त पालयामास ॥२८॥
ककुद्मीज्येष्ठो यस्मिन् तत्पुत्राणां शतं जज्ञे ककुद्मी तु रेवतीं कन्यमादाय विभुगुरुं ब्रह्माणां गतः ॥ २९ ॥
प्रयोजनमाह—कन्यावरमिति । अपावृतं तादृशानां प्रवेशे प्रतिबन्धरहितम् ब्रह्मलोकं सत्यलोकं गत इत्यनुषङ्गः । न लब्धः क्षणः प्रश्नावसरो येन सः क्षणं तूष्णीं स्थितः ॥ ३० ॥
तदन्ते गान्धर्वावसाने आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥
हे अहो राजन् ये त्वया हृदि कृतास्ते सर्वे कालेन निरस्ता उपसंहृताः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

इस बात को देखकर तत्काल में इन्द्रने क्रोधित होकर उनके मारने को वज्र लिया, भृगुनन्दन च्यवन मुनि ने श्री इन्द्र के वज्र को भुजा सहित स्तम्भन करदिया ॥ २५ ॥
तब तो अश्विनी कुमारों को वैद्य होने के कारण जो सोमाहुती से बहिष्कृत किये रहे, सो सब लोग उनके भाग देने को अनुज्ञा देते हुए ॥ २६ ॥

*(मुहूर्तं शृण्वतोऽध्यायं प्रतियातस्य तेऽनघ ।)
कालोऽभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः ।
तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥ ३३ ॥
कन्यारत्नमिदं राजन्नररत्नाय देहि भो ।
भुवो भारावताराय भगवान् भूतभावनः ॥ ३४ ॥
अवतीर्णो निजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
इत्यादिष्टोऽभिवन्द्याजं नृपः स्वपुरमागतः ॥ ३५ ॥
त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्ष्ववस्थितैः ।
सुतां दत्त्वाऽनवद्याङ्गीं बलाय बलशालिने ॥
बदर्याख्यं गतो राजा तप्तुं नारायणाश्रमम् ॥ ३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

उत्तानबर्हि आनर्त्त और भूरिषेण ये तीन पुत्र शर्याति के हुए, और आनर्त्त से रेवत हुए ॥ २७ ॥

हे अरिन्दम ! उस आनर्त्त ने समुद्र के भीतर एक कुशस्थली (द्वारका) नगरी का निर्माण कराकर उस में स्थित होकर आनर्त्त देशों को भोगा ॥ २८ ॥

उन राजा आनर्त्त के सौ पुत्र हुए, उन सबों में ज्येष्ठ होने के कारण ककुद्मी बड़े रहे, जब ककुद्मी राजा के कन्या हुई तब अपनी कन्या रेवती को लेकर ब्रह्मलोक चलेगये ॥ २९ ॥

क्यों गये कहे तो–ब्रह्माजी से अपनी कन्या के वरको पूछने के लिये गये पर उस अपावृत ब्रह्म लोकमें ब्रह्माजी की सभा में कोई गन्धर्व गान कररहाथा 'तब अवकाश न मिलने पर राजा क्षण भर वहां बैठ गये ॥ ३० ॥

उस गान के अन्त में ब्रह्माजी को नमस्कार कर राजा ने अपना अभिप्राय निवेदन किया उस बात को सुनकर ब्रह्माजी भी हंस कर राजा से बोलते भये ॥ ३१ ॥

ब्रह्माजी बोले, कि–अहो राजन् ! आपने अपने हृदय में जिन को देने का विचार किया रहा उन सबों का कालने संहार कर दिया सो उनही का नहीं उनके पुत्र पौत्र नाती पानातियों के गोत्र भी सुनने में नहीं आते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रिणवसप्तविंशतिचतुर्युगानि तैर्विकल्पितो विभक्तः यो देवदेवस्यांशोऽस्ति तस्मै नररत्नाय देहि ॥ ३३ ॥

तदेवाऽऽह भुव इति ॥ ३४—३५ ॥

पुण्यजनत्रासाद्यक्षभयात्पूर्वमेव चिरं पुरं तद्भ्रातृभिस्त्यक्तम् ॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः

—————

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र कीयान्कालो व्यतीत इत्यत्राह-काल इति चतुर्युगविकल्पितः चतुर्युगभेदभिन्नकालस्त्रिणवः व्यतीयात् चतुर्युगानि सप्तविंशति वारमावृत्तानीत्यर्थः । तर्ह्यधुना कस्मै देयेत्यत आह–तदिति । तत्तस्मात्त्वया दृष्टानां जनानामधुना अभावाद्विदानीं देवदेवस्य विष्णोः योऽशोऽनन्तो महाबलः स एव बलदेवः बलरामरूपेण चतुरवतीर्णो वर्त्तते ॥ ३३ ॥

तस्मै नरदेवायेदं कन्यारत्नं हे राजन् ! देहि, ननु, भगवतो निवासशय्यासनादिसर्वविधशेषतैकरसोऽनन्तः तं विहाय कस्माद्धृत्यवतीर्णं इत्याशङ्कायां भगवानपि भुवो भारापहरणाय तेन सहावतीर्णं इत्याह–भुव इति । भगवान् षाड्गुण्यपूर्णो

*श्लोकार्द्धोऽयमधिकः पठ्यते विज०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नारायणोऽपि भुवो भारापहराय प्रयोजनाय स्वांशेन स्वापृथक्सिद्ध-विशेषणभूतज्ञानबलैश्वर्यवीर्यतेजोगुणजातेन ज्ञानादिगुणजात-मजहदेवेत्यर्थः । अवतीर्णः ननु एवंविधस्य सङ्कल्पमात्रेणापि भूभारा-पनोदनसंभवात्किमवतारेण ? इतिशङ्कां निराकुर्वन् विशिनष्टि भूतभावनः पुण्यश्रवणकीर्त्तन इति च भूतानि साधुभूतानि भावयति त्रायत इति भूतभावनः साधुपरित्राणायावतीर्ण इति भावः।पुण्ये श्रवणकीर्त्तने यस्य सः तथा चाद्भुतं शृण्वतां कीर्त्तयतां च पुण्यसम्पादनेनानन्तस्थिरफलरूपब्रह्मानन्दसाम्राज्यप्रदाना-र्थमवतीर्ण इत्यर्थः । इत्थमादिष्टो नियुक्तो नृपो रैवतोऽजं ब्रह्माणं प्रणम्य स्वपुरं कुशस्थलीं ययौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पुण्यजनत्रासात् यक्षभयात् हेतोः दिक्षु अवस्थितैस्तत्रत्या-वस्थितैर्भ्रातृभिः पूर्वमेव त्यक्तां इमां कन्यां रेवतीमनवद्याङ्गीं शोभनाङ्गीं बलशालिने बलरामाय दत्त्वा हे राजन् ! रैवतस्तपस्तप्तुं तदा बदर्याख्यं नरनारायणाश्रमं ययौ ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रतियातस्यागतस्य ते तवाभाव्यं नरस्य श्रोतुमयोग्यं गानं मुहूर्तं मत्वा शृण्वतः कालो यातः अतिक्रान्त इत्यन्वयः! कियानिति तत्राह, त्रिनवेति।त्रिनवभिः चतुर्युगैः विशिष्टत्वेन कल्पितः सप्त-विंशतिचतुर्युगभेदभिन्न इत्यर्थः । तर्हि किं करोमि कन्या चावश्यं दातव्याऽत इमां कस्मै दास्यामीति तत्राह तदिति ॥ ३३-३४ ।

पुण्यजनत्रासाद्राक्षसभयाद्दिक्ष्ववस्थितैर्भ्रातृभिस्त्यक्तां स्वपुरं निजपुरीमागतः ॥ ३५ ॥

ककुद्मीत्वनवद्याङ्गीं शोभनावयवां सुतां बाहुशालिने बलाय दत्त्वा तपस्तप्तुं बदर्याख्यं नारायणाश्रमं ययावित्यन्वयः ॥३६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रिनवसप्तविंशतिचतुर्युगानि तैर्विशेषतः कल्पितो गणितः ॥ ३३—३५ ॥

त्यक्तामित्यादिप्राक्तनवृत्तान्तः ॥ ३६ ॥

इतिसारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
तृतीयो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिनवचतुर्युगैः सप्तविंशतिचतुर्युगैर्विकल्पितो विभक्तः ॥३३॥३४॥

निजांशेन बलदेवेन सह अवतीर्णः ॥ ३५ ॥

पुण्यजना यक्षास्तत्त्रासात् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
तृतीयोऽध्यायप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इतने में ही सप्तविंशति २७ चतुर्युगी परिमित काल व्यतीत होगया, तस्मात् अब तुम जल्दी जाओ और जो देवदेव आदि पुरुष के अंश से महा बली श्रीबलदेवजी हैं ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! नरों में रत्न रूप उन बलदेवजी को तुम अपना कन्या रूप रत्न देदो । और वे तो सचात् भूतभावन भगवान् ही पुण्य रूप हैं श्रवण और कीर्त्तन जिनका ऐसे स्वयम् निज अंश से भूमि के भार उतारने के लिये अवतार लेकर प्रकट हुए हैं जब ब्रह्माजी ने राजा को इस प्रकार आज्ञादी तब राजाभी ब्रह्माजी को नमस्कार कर के अपने पुर में आये ॥ ३४—३५ ॥

उस पुर को तो बहुत काल से यक्षों के भय से इनके भ्राता लोग छोड़कर दिशाओं में जाय के रहे, राजा ककुद्मीने भी अपनी सुन्दर कन्या को, बलशाली श्रीबलदेवजी को समर्पण करदी और आप तप करने के लिये बदरीनारायण आश्रम को जाते हुए ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में प्रथम अध्याय
की, श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—○:०:○—

श्रीशुक उवाच ।

नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम् ।
यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ १ ॥
भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यं [1] भजाम पितरं तव ।
(नाभागस्तु पिता पुत्रं प्राह तं ब्रह्मचारिणम् ।)
[2] त्वां ममार्यास्तताभाक्षुर्मा पुत्रक ! तदादृथाः ॥ २ ॥
इमे अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ।
षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यन्ति कर्मणि ॥ ३ ॥
तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः ।
ते स्वर्यन्तो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥
दास्यन्त्यथ ततो गच्छ तथा स कृतवान्यथा ।
तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितम् ॥ ५ ॥
तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं पुरुषः कृष्णदर्शनः ।
उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ॥ ६ ॥
ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्म मानवः ।
स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान् पितरं तथा ॥ ७ ॥
यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् ।
चक्रुर्विभागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते ।
तत्सूनोरम्बरीषस्य कृत्या प्रतिहता यतः ॥

नभगस्य वंशमाह—नभगस्यापत्यं नाभागः नाभागादम्बरीषो महाभागवतोऽभूदिति वक्ष्यंस्तद्धेतुत्वेन वंशप्रवर्तकस्य नभगस्य निष्कपटं चरितं तेन तु श्रीरुद्रप्रसादमाह—यं ततमित्यादिना । ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसन्तं नैष्ठिकोऽसाविति मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वे दायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद्गुरुकुलादागतं यं भागार्थिनं कविं विद्वांसं यविष्ठं प्रति ततं तातं पितरं दायं व्यभजन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तत्र नाभागः पृच्छति, हे भ्रातरो मह्यं किमभाक्त व्यभजन्त कं भागं मदर्थे यूयं प्रकल्पितवन्तः ? भ्रातर आहुः तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं तु तव पितरं विभजाम त्वं पितरं गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं गत्वाऽऽह तत हे तात ! आर्याः ज्येष्ठाः मे मम त्वाममाक्षुर्भागभाक्षुः मदीयोभाग-

श्लोकार्धोऽयमधिकः पठ्यते वीरराघ० (१) भजामेति विज० (२) ममत्वार्या इति पाठान्तरं वीरराघ० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्यमित्यर्थः । पाठान्तरे हे तात ! किमिदं ममाभाक्षुः भजाम पितरं तवेत्युक्तवन्त आर्यास्त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिताऽऽह हे पुत्रक ! तत्तैरुक्तं माद्रथाः प्रतारणामात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं माकार्षीः न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥

तथाऽपि तैर्भागत्वेन दत्तोऽहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह—इमहाति सपादाऽर्धां द्वाऽपाम । आसिष्यय: षडहो भवति पृष्ठ्यः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेष्वावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसोऽपि ते सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति कवे हे विद्वन् ! ॥ ३ ॥

तान्महात्मनोऽपि त्वम् "इदमित्थारौद्रम्" इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया" इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः स्वसत्रे परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति अथ तस्मात्तानाच्छं गच्छेति तथेत्यादि शुकवाक्यम् यथावत्कृतवान् सत्रपरिशेषितं सत्रावशिष्टं धनम् ॥ ४—५ ॥

पुरुषः श्रीरुद्रः दृश्यत इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥

नर्हि स्म तदैव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच, पुनश्च रुद्र उवाच नौ आवयोरस्मिन्विवादेति ते पितरि प्रश्नः स्यादिति पृष्टवानिति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥

पृष्टस्य मनोर्वाक्यं यज्ञवास्तुगतमिति उच्छिष्टमुर्वरितम कचिदिति दक्षाध्वरे "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेश्च किं च स देव ईश्वरः सर्वमप्यर्हति किम्पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ नभगस्य मानवस्य वंशं तद्वृत्तान्तं चाह—नाभाग इति । नभगस्य मानवस्यापत्यं नाभागः अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः शिवादित्वादण् उभयोराकृतिगणत्वादार्षत्वाद्वा अन्यान्यपत्यानि नभगस्य बभूवुरित्यर्थतो द्रष्टव्यं भ्रातरो दायं व्यभजन् इत्युत्तरग्रन्थानुगुण्यात् नाभागस्य वृत्तान्तं वदन् तं विशिनष्टि—यमित्यादिना । यं नाभागं यविष्ठं कनीयांसं भ्रातरस्तज्ज्येष्ठभ्रातरः बहुकालं गुरुकुले वसन्तं पश्चादागतमपि ब्रह्मचारिणं कविं ज्ञानिनं मत्वा दायं व्यभजन्, विभागकाले तस्मै भागमप्रकल्प्यैव स्वं स्वं पित्र्यं वस्तु विभागं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

ततो भ्रातॄन्प्रति नाभाग आह—हे भ्रातरः ! मह्यं किमभाङ्क्त व्यभजत मदर्थं कं भागं यूयं प्रकल्पितवन्तः इति । ततस्तं भ्रातरः आहुः भजाम पितरं तवेति तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं न वयं विभागे प्रभवः, यदि तवापेक्षा तर्हि तव पितरं "जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्" इत्युक्तविधं विभाजकं भजाम प्राप्नुयाम तत्सन्निधिं गच्छामेत्यर्थः । यदि पिता भागं प्रयच्छेति स्वपति तर्हि दास्याम इति भावः भजाम इति पाठान्तरगत्यक्ति तथा भजायेमेत्यपि पाठान्तरम् अस्मिन्पाठे भजाय भाजय पितरमेव भागत्वेन गृहाणेत्यर्थः । ह्रस्वदीर्घयोरव्यत्यय आर्षः

निवृत्तप्रैषणात् भजेर्णिचि लोपमध्यमैकवचनम् ततो नाभागः पितुस्सकाशमेत्य तमुवाच मम त्वार्यां तदा भांक्षुरिति । हे तत तात पितः ! मदार्याः ज्येष्ठभ्रातरः अभांक्षुः विभक्तवन्तः मां त्वमिति शेषः । मम त्वामेव भागं चक्रुरित्यर्थः । किं म आर्यास्तता माङ्क्षुरिति पाठान्तरं तदा आर्याः ज्येष्ठभ्रातरः किं मे भागं विभक्तवन्तः इत्यर्थः । किं ममार्यास्तता भाङ्क्षुरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ततस्तं पिता नभग आह—मा पुत्रक तदादृथा इति । हे पुत्रक ! तस्मिन् दाये आदरं माकृथा इत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि मम जीविकेति पुत्रेण पृष्टः पितोवाच—इम इति । भजाव पितरं तवेति पाठपक्षे मा पुत्रकेत्यादेरयमर्थः हे पुत्रक ! तत्तैरुक्तं माद्रथाः प्रतारणामात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीः नह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः । तथापि तैर्भागत्वेन कल्पितोऽहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह—इमे इति । इमे सांप्रतं आङ्गिरसः सुमेधसः सुबुद्धयोऽधुना सत्रमासते द्वादशाहाख्यं सत्रमनुतिष्ठन्ति तत्र द्वादशाहे सत्रे षष्ठं षष्ठमहः कर्मप्राप्य तेऽङ्गिरसो मुह्यन्ति प्रयोगस्य दुरवबोधत्वात्सूक्तविशेषाज्ञानाच्च मुह्यन्ति इत्यर्थः । षष्ठं षष्ठमुपेत्याह इति द्विर्वचनेन षडहस्य पुनः पुनः प्रयोगोपि वेद्य इति प्रतीयते अतएव हि पूर्वतन्त्रे "अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात्" इत्यधिकरणद्वये षडहस्य पुनः पुनः प्रयोगमास्थाय मध्यस्थानस्यावृत्तिः कर्तव्या न वेत्याशंक्य कर्मान्तराव्यवहितषडहावृत्तौ न कर्तव्या गवामयनादावभिप्लवादिभिर्व्यवधानावृत्तौ तु कर्तव्येत्युक्तं तत्र कर्मणि वैश्वदेवे कर्मणि विश्वदेवताप्रकाशके "इदमित्था रौद्रम्" इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया" इति च द्वे सूक्ते तैरङ्गिरोभिरपरिज्ञाते वर्तेते ॥ ३ ॥

ते सूक्ते एवं महात्मनोपि तान्प्रति शंसय स्तुहि ततः कर्मणि समाप्ते सति स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तोऽङ्गिरसस्स्वसत्रपरिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति अतोऽद्य तान् गच्छेति, ततः स नाभागो यथा स्वपित्रोक्तं तथैव कृतवान् ततस्तेऽङ्गिरसः सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततस्तद्धनं स्वीकरिष्यन्तं तं नाभागं कश्चित्पुरुष आगत्य उत्तरतो दिश आगत्योवाच, पुरुषोऽत्र रुद्रः उत्तरग्रन्थानुगुण्यात् तं विशिनष्टि—कृष्णदर्शनः दृश्यते इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य स कृष्णदर्शनः उक्तिमेवाह—ममेदं वास्तुकं वास्त्विति वास्तुकं यज्ञभूमिगतं यज्ञावशेषितं वसु धनं मम मदीयम् ॥ ६ ॥

इत्येवं रुद्रेणोक्ते सति तर्हि स्म तदैव मानवो नाभागः ऋषिभिराङ्गिरोभिर्मह्यमेवेदं धनं दत्तमित्युवाच ततः पुना रुद्र उवाच स्यान्नौ ते पितरि प्रश्न इति नौ आवयोरस्मिन् विवादे ते तव पितरि प्रश्नः स्यात् तव पितैव त्वमिमम् विवादपदं पृच्छ्य इत्यर्थः । ततो नाभागः पितरमेत्य तथा पृष्टवान् ॥ ७ ॥

पृष्टः पिता तमाह—यज्ञेति । यज्ञभूमिगतमुच्छिष्टं यज्ञावशेषितं सर्वं वसु ऋषयः कस्मिंश्चिद्दक्षाध्वरे रुद्राय भागं चक्रुः ततः स एव देवो रुद्रः सर्वं वास्तुकं वस्तु अर्हति तदीयमेव तत्सर्वमित्यर्थः "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेरिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धो नाभागो मनुपुत्र उच्यते नतस्तस्मादिष्ट-पुत्रादन्यः कथान्तरसूचको वा वेदसिद्धत्वाद्यशसा ततो व्यावृत्तो वा नाभानेदिष्ट इत्यन्वयः । ततोऽन्यमाह्ना व्याप्तः वेद इति शेषः वा नाभानेदिष्टं शंसतीत्यादौ प्राज्ञो मेधावी ज्येष्ठभ्रातरो ब्रह्मचारिणं विवाहानभिमुखं यविष्ठं कनिष्ठं यं नाभागं कविम् आत्मज्ञानि-त्वेनातिक्रान्तदर्शिनं मत्वा दायं कुलपारम्पर्येण प्राप्तविभागयोग्यं द्रव्यं व्यभजन्यदा कवेर्भागमदत्वा तदा स कविर्नाभागोऽग्र-गच्छेत्य भ्रातॄनाह ॥ १ ॥

हे भ्रातरो मह्यं किमभाक्तेति नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्म-चर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन् सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेति ब्राह्मणवाक्यसूचनाद्वाभाक्तेति पदप्रयोगः मम भागं किमर्थं विभक्तवन्तः ? मम भागः को वा कल्पित इति वा प्राक्षीदिति त एतमब्रुवन् भजाम पितरं तवेति तव पितरं भज अत गच्छ "मतवेष्टायाम्"इति धातुः यदि तव विभागापेक्षा तर्हि गत्वा तं प्रसाद्य विचारय वयं चागत्य पृच्छाम इत्यर्थः । एतमेव निष्ठावन्तं वक्तारमित्यब्रुवन् तस्माद्धाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावो-वदितेत्येवाचक्षत इति च निष्ठावन्तं व्यवस्थागमकं व्यवस्थापकम्, अत एवागच्छ वदितारं पितरमब्रुवन्नित्यर्थः । यतो नाभागाद्यो निश्च-यार्थं पितरं गत्वा ब्रुवंस्तस्मादेतर्हि अद्यापि पुत्राः पितरं निर्णीय व्यवस्थापक इत्याहुरित्यर्थः । स नाभागो गत्वा भ्रातृभि-स्तदेह पितरमपृच्छन्, किमिति ? तत्राह–किं म इति । हे तत तात पितः ! मे भार्या ज्येष्ठास्तद्वस्तु अभांक्षुः किमिति पृच्छामि त्वां यदाहं प्रोषितस्तदायोस्त्वां व्यवस्थाप्य मे भागमदत्त्वा किमर्थमभांक्षु-रिति वा त्वामन्तरेण भांक्षुरिति त्वां ह्यवाच मह्यं तताभांक्षुरिति स पिता प्रत्याह–मेति । हे पुत्रक ! तन्माद्दथाः तस्मिन् दायविभागे आदरं मा कर्षीरिति तं पिताऽब्रवीन्मा पुत्रक तदादथा इति ॥ २ ॥

तर्हि मम जीवनोपायः कः ? इति नाभागेन पृष्टः पिता प्रत्याह–इमइति । अद्य इमे सुमेधसः शोभनप्रज्ञा आङ्गिरसः सत्रमासते बहुकर्तृके चिरकालीने यज्ञे दीक्षितास्तिष्ठन्ति हं कवे ! ते ऋषयः षष्ठं षष्ठमहरुपेत्य तस्मिन्नहनि कर्तव्ये वैश्वदेवे विश्वदेवत्ये कर्मणि मुह्यन्ति त्वं महात्मनः तान्प्रति ज्ञातव्ये द्वे सूक्ते शंसय ब्रूहि ते आङ्गिरसः स्वः स्वर्गं यन्तो गच्छन्त आत्मनः सत्रपरिशेषितं स्वसत्रे परिशिष्टं तुष्टिसाधनं द्रव्यं ते तुभ्यं दास्यन्ते, अथ कालक्षेपमन्तरेण त्वं तान् ऋषीन् गच्छ स नाभाग आत्मने पित्रा यथोक्तं तथा कृत-वानित्यर्थः । "आङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्यन्तो दास्यन्तीति तथेति तानु-पैत् प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधस इति तमब्रुवन् किं कामो वद-सीतीदमेव वः षष्ठमहः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद्वः एतत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तन्मे स्वर्यन्तो दत्तेति तथेति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्य-शंसयत्, ततो वै ते प्रयज्ञमजानन् विप्रः स्वर्गं लोकं तद्यदेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति" हे सुमेधसः ! मानवं मां प्रतिगृभ्णीत स्वीकुरुतेति मन्त्रमुक्त्वा कस्मिन्धने विद्यायामथास्मदपेक्षिते विद्योपदेशकामो यद्य स

त्वं किं कामः सुष्मदधिकविद्यावत्त्वाद् द्वितीयेऽप्युक्ता नाभिमत इति तृतीय काम इत्याह–इदमेवेति । प्रथमविकल्पकामोऽपि भवामीत्या-शयेनाह. अथ वदिति । सर्वयज्ञेषूपयोगमाह. तद्य इति । अनुक्षाति: प्रकाशः ते, अङ्गिरसः सत्रपरिवेषणं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं ययुरित्यन्वयः । "ते स्वर्यन्तोऽब्रुवन्नेतत्ते ब्राह्मण सहस्र-मितीति" हे ब्राह्मण ! वेदविद्याविशारद ॥ ३–४–५ ॥

कृष्णदर्शनः कृष्णवर्णतया प्रतीयमानः कश्चिल्लोकविलक्षणः पुरुषः रुद्रः यज्ञशालाया उत्तरदिग्भागादभ्येत्य सत्रपरिवेषणं स्वीकरिष्यन्तं नाभागमुवाच कथम् इदं वास्तवं यज्ञशालालक्षण-वास्तुभवं वसु वस्तु ममेति तदेनं समीकुर्वाणं पुरुषः कृष्ण-शवास्युत्तरत उपोत्थायाब्रवीत् मम वा इदं ममैवास्तुहमिति इति समीकुर्वाणं राशीकृत्य स्वीकुर्वाणं कृष्णशरीरवासी वास्तुह-वास्तवं सूक्ष्मद्भाषायां हकारवकारयोः पर्यायत्वाङ्गीका-रात् ॥ ६ ॥

मानव इति तर्हि यदि ममेदमिति वदसि ऋषिभिरिदं मम दत्तमित्याह–सोऽब्रवीन्मह्यं वा इदमदुरिति तर्हि त्वम मानवे-त्युत्तरमपि स्वपच्यते हे मानव ! यदि त्वया प्रतिगृहीतमित्युच्यते तर्हि नौ आवयोस्ते पितरि प्रश्नः स्यात्त्वया तं पृष्ट्वा निश्चित्य मां ब्रूहीत्युक्तः स नाभगः पितरं गतः तथा पृष्टवान् भो पितर्गिरोऽभि-देशिणार्थं वास्तवं मह्यं दत्तं तद्ग्रहणसमये कश्चित्पुरुष आगत्य मदीयमिदं वास्तवम् ऋषिभिर्मह्यं दत्तमिति न त्वया स्वीकर्तव्य-मित्याह अतो यथार्थं वदेति ॥ ७ ॥

नाभागेन पृष्टः पिता प्राह—यत्तेति । कस्मिंश्चिद्दक्षयागप्रसङ्गे ऋषयः यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमवशिष्टं रुद्राय भागं चक्रुर्हि यस्मात् स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्थे नभागाख्यानमम्बरीषकथा तथा ।

दुर्वाससो अटोरत्त्वपरतापश्चमेण चोच्यते ॥

मनुपुत्रस्य नभगस्यापत्यं नाभागः यं गुरुकुलादधीत्य आगतं कविं विद्वांसं यविष्ठमनुजं भागार्थिनं प्रति ततं तातमेव दायं व्यभजन् वस्तुतस्तु पैतृकं किमपि धनं तदागमनात् पूर्वमेव स नैष्ठिकोऽभून्नागमिष्यतीति मत्वा सर्वधनस्य स्वैर्विभज्य गृहीतवा-नित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्कथामेव प्रश्नोत्तराभ्यामाह—तत्र नाभागः पृच्छति, हे भ्रातरः ! मह्यं किम् अभांक्त व्यभजत कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवन्तः ? भ्रातर आहुः तदानीं तव वैराग्यं श्रुत्वा भागो न प्रकल्पितः इदानीं तु तव पितरमेव भजामः त्वद्भागत्वेन पितरं प्रकल्पयामः त्वं सर्वधनोपार्जकं पितरं गृहाणेत्यर्थः । ततश्च स पितरमागत्याह, हे तत तात ! आर्या ज्येष्ठाः मम भागं त्वाम्

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अभाक्षुः मदीयो भागस्त्वमभूरित्यर्थः । किं ममार्य्यास्तताभाक्षुरिति पाठे हे तात ! किमिदं ममाभाक्षुः भजाम पितरं तवेत्युक्तवन्तः आर्य्याः त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिताचाह, हे पुत्रक मदनुकम्प्यसूनो ! तैरुक्तं तत् मा आदृथाः नह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥

सरलबुद्धिना मया न पुनस्तेषां पार्श्वे गन्तव्यमिति चेत् तर्हि स्नेहेन तव जीवनोपायमहमेवोपदेक्ष्यामीत्याह-इमे इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । अभिदधतः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेषु आवर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसोऽपि सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति हे कवे विद्वन् ॥ ३ ॥

तान् महात्मनोऽपि "इदमित्थारौद्रम"इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया"इति च द्वे वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय ततश्च ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः तथेति शुकवाक्यम् ॥ ४।५॥

पुरुषः श्रीरुद्रः कृष्णदर्शनः श्यामवर्णः यद्वा स्फूर्तिप्राप्तं कृष्णं सदा पश्यन्तीति सः वास्तुकं यज्ञवास्तुगतम् ॥ ६ ॥

तर्हि तवैव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच पुनश्च रुद्र उवाच नौ आवयोरस्मिन् विवादे ते पितरि प्रश्नः स्यात् पृष्टवानिति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥

पिता उवाच-यज्ञेति । कस्मिंश्चिदिति यज्ञवास्तुनि "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेश्च किञ्च स देव ईश्वरः सर्वमप्यर्हति किम्पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्रस्य नभगस्य नाभागो निष्कपटः पुत्रो जातस्तस्य अम्बरीषो महाभागवतः पुत्रोऽभूदिति नाभाग इति चतुर्थेन वर्णयति-नभगस्य बहवः पुत्रा जाताः तेभ्यः पश्चान्नाभागोऽपत्यमभूदित्याह-नाभागो नभगापत्यमित्यादिना-यं नाभागं ब्रह्मचारिणं बहुकालं विद्यालाभार्थं गुरुसमीपे वसन्तं नैष्ठिकोऽयमिति मत्वा भ्रातरः पितृवित्तं सर्वं विभज्य गृहीत्वा पश्चात्कालेऽ प्राप्तविद्यं गुरुसमीपादागतं भागार्थं कविष्ठं कनीयांसं प्रति ततं पितरं नभगं दायं भागं व्यभजन् ॥ १ ॥

एतदेव प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति, भ्रातर इति । तत्र नाभाग आह-हे भ्रातरः ! मह्यं किमभाक्त व्यभजत ते आहुः तदा विस्मृतोऽस्माभिस्तव भागोऽधुना तव पितरं भजाम विभजाम, स पितरमाह-हे तत ! हे पितः ! आर्याः त्वां मम अभाक्षुः मम भागं चक्रुः पिताऽऽह तत् नैरुक्तं हे पुत्रक ! मा आदृथाः न हि अहं वित्तविभागवत् तव भोग इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुक्त्वापि तस्य जीविकोपायमाह-इमे इति सपादद्वयेन । हे कवे विद्वन् ! इमे समीपगाः आङ्गिरसः सत्रम् आसते अनुतिष्ठन्ति तत्र अभिप्लवः षडहोभवति पृष्ठ्यः षडहो भवतीति विहितेषु षडहेष्वावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसः सुबुद्धयोऽपि ते सूक्तविशेषापरिज्ञानान्मुह्यन्ति ॥ ३ ॥

महात्मनोऽपि तान्प्रति "इदमित्थारौद्रम"इति च "ये यज्ञेन दक्षिणाया" इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय ब्रूहि ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः सत्रपरिशेषितं स्वसत्रावशिष्टम् आत्मनो धनम् ॥ ४ ॥

दास्यन्ति तुभ्यमिति शेषः अथ तस्मात् गच्छ स नाभागः तथा पितृवाक्यानुसारेण यथावत्कृतवान् ते आङ्गिरसोऽपि सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ५ ॥

तं नाभागं कृष्णमञ्जनप्रभं दृश्यते इति दर्शनं शरीरं यस्य सः श्रीरुद्रः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥

नाभाग आह-ममेदमृषिभिर्दत्तमिति, रुद्र आह हे मानव ! नौ स्म स्यात्ते पितरि प्रश्न इति नाभागोऽपि तथा पितरं पृष्टवान् ॥ ७ ॥

तत्पिता आह—ऋषयः कस्मिंश्चिदध्वरे यज्ञवास्तुगतं यज्ञभूमिगतम् उच्छिष्टमुर्वरितं रुद्राय भागं चक्रुः अतः स देवः सर्वमर्हति "उच्छेषणभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेः ॥ ८—९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीरामानुजो जयतः

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-नभग के पुत्र नाभाग हुए जिन नाभाग को बहुत काल पर्यन्त ब्रह्मचर्य से गुरुकुल में वास करने से नैष्ठिक ब्रह्मचारी जानकर भ्राता लोगों ने धन के विभाग करते समय उनका भाग नहीं लगाया, जब कुछ दिन पीछे गुरु कुल से आये और भ्राताओं से अपना भाग मांगा तब सब भाइयों ने इनको छोटे जानकर इनके हिस्से में पिता को देदिये ॥ १ ॥

उस समय नाभाग ने भाइयों से पूँछा, कि-हे भ्राताओं ! आपने हमको हिस्से में क्या दिया, तब भ्राता लोग बोले, कि-हमलोगों ने तुमको तुमारे भाग में पिताजी कोदिये । तब नाभाग पिता के पास जाकर बोले, कि-हे पिताजी ! बड़े भाइयों ने हमारे हिस्से में तुमको दिये हैं तब पिता बोले, कि-हे पुत्र ! उनके उस खोटे कहने पर आदर न करो उन्हों ने तो केवल प्रतारणा (ठगाई) करी है, क्योंकि ? मैं कुछ धनादि के सदृश भाग का वस्तु नहीं हूं ॥ २ ॥

हे पुत्र ! तौभी कुछ चिन्ता नहीं, तुम देखो आंगिरस ब्राह्मण लोग अबही यहां यज्ञ करते हैं और हे कवे ! ये लोग बड़े बुद्धि वाले हैं तौभी वे जिनका जो अभिप्लव कर्म है उस में छटवें दिन का सूक्त भूलजाने से जब २ छटवें दिन का कर्म उपस्थित होता है तब २ वे लोग उस कर्म में मोहित होते हैं ॥ ३ ॥

वहां जाकर उस समय पर जो वे लोग दोसूक्त विश्वेदेव सम्बन्धि भूलें उनको तुम बोलदेना तब वे लोग स्वर्ग के जाने वाले अपने यज्ञ में बचे हुये धनको तुम को दे जांयगे ॥ ४ ॥

नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश ! किल वास्तुकम् ।
इत्याह मे पिता ब्रह्मन् ! शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ९ ॥
यत्ते पिताऽवदद्धर्मं त्वं तु सत्यं प्रभाषसे ।
ददामि ते मन्त्रदृशे ज्ञानं ब्रह्मसनातनम् ॥ १० ॥
❋ (तस्मादसत्यं न ब्रूयात् परस्तं चापदि क्वचित् ।
सत्येन परिसन्तुष्टो भवामीष्टस्स मे भवेत्) ॥ ० ॥
गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रे परिशेषितम् ।
इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो रुद्रो भगवान् सत्यवत्सलः ॥ ११ ॥
य एतत्संस्मरेत्प्रातः सायं च सुसमाहितः ।
कविर्भवति मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथात्मनः ॥ १२ ॥
नाभागादम्बरीषोऽभून्महाभागवतः कृती ।
नास्पृशद्ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः क्वचित् ॥ १३ ॥

राजोवाच ।

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
न प्राभूद्यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदण्डो दुरत्ययः ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवतीं महीम् ।
अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि ॥ १५ ॥
मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतम् ।
विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इतना कह कर पिता ने कहा कि—तो अब तुम वहां जाओ । बस इतना सुनकर नाभाग ने भी वहां जाकर जैसा पिता ने सिखाया रहा वैसाही किया, वे आंगिरस ब्राह्मण लोगभी यज्ञ के अन्त में यज्ञ में बचे हुए धनको नाभाग के लिये दे कर स्वर्ग को चले गये ॥ ५ ॥

यज्ञावशिष्ट उस धनको नाभाग के स्वीकार करते समय उत्तर दिशा से एक काले वर्ण का पुरुष आकर बोला, कि यह यज्ञ अवशिष्ट वास्तुक द्रव्य तो हमारा है ॥ ६ ॥

तब उस पुरुष से नाभाग बोला, कि हमको यह ऋषियों ने दिया है । तब वह पुरुष नाभाग से बोला, कि—अच्छा तो हमारे तुमारे इस विवाद में तुमारे पिताही से तुम पूछो तब नाभागने भी पिता के समीप जाकर प्रश्न किया ॥ ७ ॥

पिताने कहा कि पहिले ऋषि लोगों ने दक्ष के यज्ञ में, यज्ञवास्तुगत यज्ञ का उच्छिष्ट जो कुछ है उसका भाग श्रीरुद्र के लिये किया है इस लिये वही श्रीरुद्रदेव यज्ञ का उच्छिष्ट सर्व वस्तु लेने के योग्य हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीरुद्र आह यत्त इति ॥ १० ॥
इदमाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धम् तथाहि बह्वृचब्राह्मणम् "नाभाने-

---

* श्लोकोऽयमधिकः पठ्यते वीर० टीकया ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दिदं शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीत्" इत्यादि ॥ ११ ॥

अस्याख्यानस्य स्मरणे फलमाह—य एतदिति । आत्मनो गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

कश्चिदपि न प्रतिहतो ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणेन दुर्वाससा निर्मितः कृत्यानलोऽपि यं नास्पृशत् अतोऽसौ महाभागवतोऽतएव कृती पुण्यवान् ॥ १३ ॥

तस्य श्रोतुमिच्छामि चरितमिति शेषः । ब्रह्मदण्डः कृत्यानलो न प्राभूत समर्थो बभूव ॥ १४ ॥

श्रियं सम्पदम् विभवमैश्वर्यम् अतुलं निरुपमम् ॥ १५ ॥

पुंसामतिदुर्लभमपि तत्सर्वं स्वप्नवत्संस्तुतं निरूपितमनुपादेयं मेने. तत्र हेतुः, विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यद्वा विभवेन तत्साधनेन वा पुमांस्तमो विशति मोहे निमज्जति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो नाभागः पितुर्वच आकर्ण्य वास्तुकं वसुग्रहणार्थमुपायान्तरमपश्यत्, रुद्रं प्रणम्येदमाह—किं हे ईश! यद्यपि मे पिता वास्तुकं वसु तवैव त्वत्सम्बन्ध्येवेत्याह—तथापि; हे ब्रह्मन्! शिरसा त्वां प्रार्थये प्रणतेन शिरसा त्वां वास्तुकवसुप्रदानाय प्रसन्नं कुर्यामिति वदन् प्रणतो बभूव ॥ ९ ॥

ततो रुद्र आह—यदिति । यद्यस्मात्तं तव पिता धर्ममेवाह तथा त्वमपि सत्यमेव प्रभाषसे तत्तस्मान्मन्त्रदृशे वैश्वदेवमन्त्रद्रष्ट्रे ते तुभ्यं सनातनं ब्रह्म ब्रह्मविषयकं ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥

तथा यज्ञपरिशेषितं द्रविणं मया दत्तं गृहाण द्वादशाहस्य सत्रस्याद्यन्तयोर्वास्तुगतं यत्सत्रपरिशेषितमिति यज्ञसत्रपदयोः प्रयोगः इतीत्थमुक्त्वा भगवान् सत्यवत्सलः सत्यभाषणनिमित्तवात्सल्ययुक्तो रुद्रः तत्रैवान्तर्दधे ॥ ११ ॥

एतदाख्यानसंस्मरणफलमाह—यः पुमानेतदाख्यानं प्रातः सायञ्च समाहितचित्तः संस्मरेत्स कविः शास्त्रजन्यज्ञानी भवति मन्त्रज्ञश्च भवति तथा आत्मनः स्वस्य परस्य च गतिं याथात्म्यं च वेत्तीति शेषः ॥ १२ ॥

एवं नाभागवृत्तान्तमभिधायाथ तत्पुत्रं तच्चरित्रं चाह—नाभागादित्यादिना यावत्पञ्चमाध्यायसमाप्ति । नाभागादम्बरीषः संबभूव स च महाभागवतः कृती सापराधेष्वप्युपकारकरणशीलः विशेषेण तच्चरित्रप्रदानावसरप्रदानाय सङ्ग्रहेण तद्वृत्तं वदन् तं विशिनष्टि, नास्पृशदित्यन्तेन । कश्चिदपि न प्रतिहतः प्रतिहतिशून्यो विप्रशापोऽपि यमम्बरीषं नास्पृशत् यद्यपि दुर्वासा न तस्मै शापं ददौ नाप्युक्तस्य जटोत्पादितकृत्यायाः शापरूपत्वं तथापि शापवत्कृत्यायास्तत्प्रहार्यत्वात्कृत्यायां शापशब्द औपचारिको द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

एवमुक्ते लब्धप्रश्नावसरः पृच्छति राजा—भगवन्निति । हे भगवन्! राजर्षेर्धीमतस्तस्याम्बरीषस्य श्रोतुमिच्छामि चरित्रमिति शेषः । यत्राम्बरीषे विनिर्मुक्तः प्रत्युक्तो दुरत्ययोऽपि ब्रह्मदण्डः कृत्यारूपो न प्राभूत् न समर्थो बभूव तं बाधितुमिति शेषः ॥ १४ ॥

एवमापृष्टो ब्रह्मदण्डस्याप्रभुत्वमाविष्कर्तुं तस्य महाभागवतः कृतीत्युक्तं महाभागवतत्वं प्रपञ्चयति—अम्बरीष इत्यादिना आरिराधयिषुरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अम्बरीषो महाभागः धीमानतएव सप्तद्वीपयुक्तां महीमव्ययां निरुपद्रवां श्रियं सम्पदम् अतुलमसमानमनितरसाधारणं विभवं भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिमैश्वर्यं चेत्येतत्सर्वमितरेषां दुःखेनापि लब्धुमशक्यं लब्ध्वापि विभवनिर्वाणं विभवस्य निर्वाणमवसानं नाशं विद्वान् तत्सर्वं स्वप्नसम्मितं स्वप्नवस्तुतुल्यं मेने हेयममन्यतेत्यर्थः । तत्र हेतुः यद्यस्मात् विभवसङ्गात् पुमान् तमो नरकं विशति ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मया त्वविचार्योक्तमित्युक्तो नाभागो गत्वा तं रुद्रं प्रणम्याह—हे ईश! वास्तुगतं तव किलेति मे पिता प्राह, तस्मादहं शिरसा त्वां प्रसादये क्षमस्वेति वाचा स नाभागः प्रत्याह ॥ ९ ॥

स पुरुषो नाभागं प्रत्याह—यत्त इति । ते पिता सत्यलक्षणं धर्ममवदत् त्वं च सत्यं यथा तथ्यं वदसीति यत्तस्मान्मन्त्रदृशः वैश्वदेवसूक्तं दृष्टवतः ते तव सनातनं वेदात्मकं वेदप्रमाणकं वा ब्रह्मनिरपेक्षम् अन्योपदेशाकाङ्क्षारहितं ब्रह्मविषयं वा ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥

किञ्च यत्सत्रपरिशेषितं द्रविणं तच्च ददामि गृहाण तमब्रवीत् तद्धै नौ तवैव पितरि प्रश्न इति स पितरमेनं पिता अब्रवीन्ननु ते पुत्रकादुरित्यवृणत मम इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः "कृष्णशवाद्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं ममैवास्तुहमित्यादितेति तं पिताऽब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तु स तुभ्यं दास्यतीति स पुनरेत्याब्रवीत् तव ह वाव किल भगव इदमिति मे पिताहेति सोऽब्रवीत्तदहं तुभ्यमेव ददामि य एवं सत्यमवादीः" इति । तस्मादेवं विदुषां सत्यमेव वक्तव्यमिति हे पुत्रक! तेऽङ्गिरसःसत्रावुर्तेन दत्तमन्त एव किमिति पृष्टे स नाभागः मद्गुरुरेव न तत्र सन्देह इत्यब्रवीत् तर्हि किमत्र साधकमिति तत्राह तन्नु म इति सत्रपरिशेषितं यद्धनं तदिदं ममैवेत्युक्त्वा पिता दत्तवान् स्वीकृतवानित्यर्थः । इत्युक्ते पिता नाभागं प्रत्याह तं पितेति ॥ ११ ॥

फलमाह—य एतदिति । कविस्तत्त्वविज्ञानी मन्त्रज्ञः ऋग्वेदतात्पर्यार्थज्ञानी आत्मनः स्वपरलक्षणस्य वस्तुनो गतिं स्थितिं ज्ञानं वा प्राप्नोतीति शेषः "स एव सहस्रसनिर्मन्त्रोऽयं नाभानेदिष्ठमुपैनं सहस्रं नमति प्रषष्ठेनाह्ना स्वर्गं लोकं जानाति य एवं वेद" इत्यनेनापि फलश्रुतेरर्थः सूचित इति । यदाह नाभानेदिष्ठः सहस्रसनिः "वनषण सम्भक्तौ" इति धातोः सहस्रेत्युपपदलक्षणमनेकजनाय धनदाता "सन दाने" इतिधातोरनेक

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विषयज्ञानवाभोपेतः मन्त्रो मन्त्रज्ञानी पुरुषः एवमुक्तमिति-हासार्थं वेद एनं पुरुषमुद्दिश्य सहस्रम उपनमति यत्तुनाहा बहु-विनापेक्षितसुकपूर्वककृतकर्मणां स्वर्गं सुखं ज्ञानात्मकं लोकं सर्वाधारं हरिं प्रजानातीति भावः ॥ १२ ॥

कृतं पूर्णं ब्रह्मास्त्रास्तीति कृती सुकृती वा यकेया सुदर्शन-नाम्ना प्रतिहतो निरस्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रद्युम्नतनयस्य विरक्तिमाह—अम्बरीष इति । महादिकं तत्सर्वं स्वप्नसंमितं स्वप्नवदनित्यं मेन इत्यन्वयः । अवयवं दीर्घ-कालीनं विभवं हिरण्यादिलक्षणम् अनेनाम्बरीषशब्दार्थोऽपि सूचितः स आविष्करिष्यते अरुणादिकं रीषं नश्वरमिति ज्ञान-मस्यास्तीत्यम्बरीषः "रुषरिषहिंसायाम्" मत्वर्थे अच्प्रत्ययः अम्बर-बहीषा इच्छा यस्य स तथा आकाशवद्विपुलज्ञान इत्यर्थः अथवा स्वशास्त्रसः अं ब्रह्म तस्य वरिवस्यां तत्रेच्छा यस्य स तथा ॥ १५ ॥

एतदेव स्पष्टयति विद्वानिति । विभवनिर्वाणं हिरण्यादि-सम्पदां नाशं क्षणिकं विद्वान् पुमान्यद्यस्माद्विभवान्मुग्धस्तमो विशति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शिरसा प्रणम्य ॥ ९ ॥

रुद्र उवाच—यत्त इति । इदं व्याख्यानं श्रुतिप्रसिद्धं तथाच बह्वृचब्राह्मणं "नाभानेदिष्टं शंसतीत्यादि ॥ १०-११ ॥

गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

यो ब्रह्मशापः कश्चिदपि न प्रतिहतः अमोघत्वात् सोऽत्र त्वा-मसौ दहत्विति वाग्वज्रसहितकृत्यानलप्रक्षेपरूपे ज्ञेयः ॥ १३ ॥

श्रोतुं चरितमिति शेषः ॥ १४ ॥

पुंसामतिदुर्लभं विभवं च लब्ध्वा तत्सर्वं स्वप्ने संस्तुतमिव मेने यतो विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यत यतो विभवा-सक्तेः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुद्र आह—यदिति । मन्त्रदृशे मन्त्रद्रष्ट्रे ते तुभ्यं ब्रह्म बृहत् सनातनं वेदसिद्धं ज्ञानं ददामि ॥ १० ॥ ११ ॥

आत्मनो गतिम् आत्मविद्यामित्यर्थः । प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

कृती पुण्यवान् कश्चिदपि न प्रतिहतो न निराकृतः ब्रह्म-शापो ब्राह्मणनिर्मितः कृत्यानलरूपः शापः यं नास्पृशत् ॥१३॥

यत्राम्बरीषे निर्मुक्तः ब्राह्मणप्रयुक्तो ब्रह्मदण्डः कृत्यानलः न प्राभूत् न समर्थो बभूव तस्य श्रोतुमिच्छामि चरितमिति शेषः ॥ १४ ॥

सप्तद्वीपवतीं महीं श्रियं सम्पदं विभवमैश्वर्यम् अतुलम् अनु-पमम् ॥ १५ ॥

पुंसां दुर्लभमपि तथापि यतः पुमान् तमो विशति तत् सर्वं स्वप्नवदनित्यतया संस्तुतं निरूपितं मेने यतो भवनिर्वाणम् ऐश्वर्यं नाशं विद्वान् यद्वा विगतो भवः संसारो यतः स विभवो वासुदेवस्तस्मात्तज्जनीर्वाणं मोक्षं विद्वान् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

नाभाग इतना पिता का वचन सुनकर फिर श्रीरुद्र के समीप आकर प्रणाम कर बोला, कि हे देव ! हमारे पिताने कहा है यज्ञ शेष वस्तु सब आपहीं का है तस्मात् हे प्रभु ! आपको मैं शिर से प्रणाम कर प्रसन्न करता हूं कि आप मेरा अपराध क्षमा करें ॥ ९ ॥

तब श्रीरुद्र बोले, कि—जो तुमारे पिता ने धर्मही कथन किया और तुम भी सत्य बोलते हो इसी कारण मंत्र द्रष्टा ऐसे तुमारे लिये अब हम सनातन ब्रह्म विषयक ज्ञान देते हैं ॥ १० ॥

और यज्ञ में बचा हुआ वह जो हमारा द्रव्य है इसको भी तुम ग्रहण करो । सत्य वत्सल भगवान् श्रीरुद्र इतना कहकर अन्त-र्ध्यान होगये ॥ ११ ॥

जो पुरुष इस आख्यान को सावधान होकर प्रातःकाल सायं-काल स्मरण करता है वह कवि (ज्ञानी) होता है और मंत्रज्ञ होता है और अपने आत्मा की गति को भी प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

उस नाभाग से अंबरीष महाराज हुए जो बड़े सुकृती और महा भागवत हुए । जिनको ब्रह्म शापने भी स्पर्श नहीं किया, जो कि—ब्रह्म शाप कहीं भी प्रति हत (व्यर्थ) नहीं भया ॥१३॥

राजोवाच ॥

राजापरीक्षित बोले, कि—हे भगवान् ! परमज्ञानी उन राजर्षि श्रीअंबरीष के चरित्र के श्रवण करने की इच्छा करता हूं—कि जिसके ऊपर दुरत्यय ब्रह्मदंड का भी प्रभाव न चला ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! महाभाग अंबरीष सप्त-द्वीपवती पृथिवी अचल श्री और अतुलविभव को प्राप्त होकर भी उस सबको स्वप्न सदृश मानते हुए, जो वैभव पुरुष को अति दुर्लभ है, क्योंकि वैभव के परिणाम को जानते रहे, कि—जिसके कारण से पुरुष नरकादि में प्रवेश करता है ॥ १५—१६ ॥

वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्ट्रवत्स्मृतम् ॥ १७ ॥
स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥ १८ ॥
मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥ १९ ॥
पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ २० ॥
एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।
सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ २१ ॥
ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचिताङ्गदक्षिणैः ।
ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीम् ॥ २२ ॥
यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः ।
तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः ॥ २३ ॥
स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमरप्रियः ।
शृण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वेवं आनन्तोऽपि विभवैविषयो दृश्यन्ते, तत्राह–वासुदेवइति । भावं भक्तिं प्राप्तः येन भावेनेदं विश्वं लोष्ट्रवदति तुच्छं स्मृतम् ॥ १७ ॥

भक्तिमेव सर्वेन्द्रियाणां भगवत्परत्वकथनेन प्रपञ्चयति–सवा इति त्रिभिः। श्रुतिं श्रोत्रमच्युतस्य सत्कथानामुदये श्रवणे चकारेत्यस्य सर्वत्रान्वयः ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानामालयानि स्थानानि तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे श्रीमत्यास्तुलस्यास्तत्पादसरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् तदर्पिते तस्मै निवेदितान्नादौ ॥ १९ ॥

कामं अकृचन्दनादिसेवां दास्ये निमित्ते तत्प्रसादस्वीकाराय न तु कामकाम्यया विषयेच्छया, कथं चकार ? उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिर्यथा भवेत्तथा, अनेन तद्भक्तेषु च परंभावं प्राप्त इत्येतत्स्फुटीकृतम् ॥ २० ॥

सर्वत्राऽऽत्मेति भावो भावना यस्मिंस्तमात्मनः स्वस्य कर्मणां कलापं समूहं भगवति विदधत्समर्पयंस्तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहितः शिक्षितस्सन् महीं शशास पालयामास अनेनाधिकृतो धर्मोऽपि यथावद्दर्शितः ॥ २१ ॥

किं च यज्ञाधिष्ठातारमीश्वरमश्वमेधैरीजे आराधयामास महाविभूत्योपचितान्यङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैस्ततैर्विस्तृतैः धन्वनि धन्वदेशे निरुदके सरस्वतीमभिस्रोतम् तस्याः प्रतिलोमामित्यर्थः ॥ २२ ॥

किं च यस्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः न च देवानां निमेषाभावाद्वैलक्षण्यं यतोऽनिमिषाश्च व्यदृश्यन्त न निमिषन्तीति तथा आश्चर्यदर्शनौत्सुक्येन तेषां निमेषोपरमादिति भावः ॥ २३ ॥

यस्य यदीयैर्मनुजैरपि स्वर्गो न प्रार्थितस्तस्य तु का वार्ता॥२४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं विरक्तो बभूव अपितु भगवति वासुदेवे तद्भक्तेषु साधुषु वक्ष्यमाणलक्षितेषु च परंभावं भक्त्यात्मकमभिप्रायं गतः प्राप्तः,भावं विशिनष्टि,येन भावेनेदं विश्वं लोष्टवदनुपादेयमलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

वासुदेवे परं भावं गत इत्येतदेव प्रपञ्चयति–सवा इति । तावन्मनुष्यदेहस्य सर्वविधभगवत्सेवोपयुक्ततामावेद्य तथैव कृतवान्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्याह—सवा इति त्रिभिः । स वै अम्बरीषः वै शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः मनः कृष्णस्य भगवतः पदारविन्दयोश्चकार तच्चिन्तनप्रवणमकरोदित्यर्थः । वैकुण्ठस्य गुणानामनुवर्णने वचांस्यकरोत् गुणवर्णनप्रवणान्येवाकरोदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं भगवन्मन्दिरमार्जनादिषु व्यापारेषु हस्तावकरोत् आदिशब्दादाराधनादीनां सङ्ग्रहः अच्युतानां सत्कथानां पुण्यावहानां भगवत्कथानां पुण्यप्रदानामुदये श्रवणे श्रुतिं श्रोत्रेन्द्रियं चकार ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानि विग्रहा आलयाः स्थानानि च तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे चकार तस्य मुकुन्दस्य ये भृत्यास्तेषां गात्राणां स्पर्शने निमित्ते अङ्गसङ्गं स्वाङ्गस्य वस्त्रिकाग्रहस्तुमंस्पर्शं मुकुन्दभक्तगात्रं चेत् पस्पर्श नेतरदित्यर्थः । श्रीमत्याः तुलस्याः मुकुन्दपादसरोजेन यत्सौरभं तत्पादसरोजसम्बन्धेन यत्सौरभं तस्मिन् घ्राणेन्द्रियं चकार तदर्पिते मुकुन्दाय निवेदितेऽन्नादौ रसनाम् ॥ १९ ॥

हरेः क्षेत्राणि वेङ्कटाद्र्यादीनि तेषां पन्थानो मार्गाः क्षेत्रपथाः "ऋक्पूरब्धूः" इतिसमासान्तोऽप्रत्ययः तेष्वनुसर्पणे गमने पादौ हृषीकेशपदयोरभिवन्दने शिरो मूर्धानं कामं तदर्पितस्रक्चन्दनादिभिः सेवां दास्ये निमित्ते चकार तत्प्रसादस्वीकारस्तद्दास्यार्थमेव न तु कामकाम्यया विषयेच्छया कृत इत्यर्थः । सर्वमेतत्कथं चकार? उत्तमश्लोकजना भगवद्भक्तास्तदाश्रया रतिः तत्पर्यन्ता रतिर्भक्तिर्यथा भवेत् तथा चकारेत्यर्थः । तथेति पाठे उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिश्च तस्याभवदित्यर्थः । अनेन तद्भक्तेषु च परमभावकृत इत्येतदपश्चितम् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥

एवं सर्वात्मभावं सर्वात्मना करणत्रयेण भावो भावना यस्मिन् तं कर्मकलापमधियज्ञे यज्ञनिर्वाहके भगवति विदधत्समर्पयन् कर्मसमूहस्य भगवदाराधनरूपतामनुसन्दधानदित्यर्थः । यद्वा, एवंविधं कर्मकलापं भगवति सर्वात्मभावं सर्वस्यान्तरात्मत्वानुसन्धानं च विदधत् कुर्वन् भगवन्निष्ठैर्विप्रैर्वसिष्ठादिभिरभिहितः एवं कुर्वंश्च माकार्षीरित्येवमुक्त इमां महीं सप्तद्वीपवतीं शशास पालयामास ॥ २१ ॥

एवं महाविभूत्या उपचितानि बहूकृतानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैरश्वमेधैर्वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैस्तैस्तैर्विस्तृतैराराधयामास धन्वन् धन्वनि निरुदके देशे विभक्तिलोप आर्षः निरुदकात्स्मादेशादभिस्रोतं प्रवाहाभिमुखं यथा भवति तथा यष्टुं सरस्वतीं नदीमगादित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेनानुष्ठितानश्वमेधान् विशिनष्टि—यस्येति । यस्याम्बरीषस्य क्रतुषु अश्वमेधेषु सदस्या ऋत्विजश्च जना गीर्वाणैर्देवैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपिणो व्यदृश्यन्त तथा अनिमिषा इन्द्रादयो देवाः सुवाससः शोभनवस्त्राभरणादियुक्ता व्यदृश्यन्त अलक्ष्यन्त यज्ञस्थानां स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः ॥ २३ ॥

न केवलं तदीयजनानां वस्त्रभूषणादिभिरमरतौल्यमेवापि तु स्वर्गिभ्योऽप्यतिशयितसुखत्वञ्चेत्याह—स्वर्ग इति । उत्तमश्लोकस्य भगवतः चेष्टितमनुगायद्भिः शृण्वद्भिश्च यस्याम्बरीषस्य सम्बन्धिभिर्जनैरमराणां प्रियः स्वर्गोऽपि न प्रार्थितः स्वर्गादप्यतिशयितमुत्तमश्लोकचेष्टितश्रवणगानजं सुखरसमनुभवद्भिः स्वर्गोऽप्युपेक्षित इति भावः तदीयैरेव जनैः स्वर्ग उपेक्षितस्तेनोपेक्षित इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परमभावमुत्कृष्टां भक्तिं येनाम्बरीषेण इदं विश्वं लोष्टवत् पांसुपिण्डवत् स्मृतं येन भावेन वा ॥ १७ ॥

उत्कृष्टभक्तिमतः प्रवृत्तिं दर्शयति—सवा इति ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गं प्रतिमालक्षणं तेन युक्तस्याऽऽलयस्य पादसरोजसौरभेण युक्तायाम् ॥ १९ ॥

कामकाम्यया विषयतृष्णया उत्तमश्लोकस्य हरेः जनानाश्रयतीति जनाश्रया ताम् ॥ २० ॥

तस्मिन् हरौ निष्ठा मनोयोगलक्षणा येषां ते तथा तादृशैर्विप्रैरभिहितः कर्मकलापं कर्मसमूहं सर्वात्मभावं भक्तिं चोर्जितं भगवति विदधत् ॥ २१ ॥

सरस्वतीमभिस्रोतं सरस्वत्याः स्रोतो जलप्रवाहः स यथाऽभिमुखो भवति तथा सरस्वतीजलमुद्दिश्येत्यर्थः । उपचिता संवर्धिता यज्ञस्याङ्गभूता दक्षिणा येषां ते तथा तैः ततैर्विद्यासु निपुणैर्वसिष्ठासितगौतमाद्यैर्यैर्वान्ते तथा तैः ॥ २२ ॥

तुल्यरूपाः रूपयौवनवस्त्राभरणादिभिः समानवेषाः अनिमिषाः उन्मीलितलोचनाः ॥ २३ ॥

यस्याम्बरीषस्य मनुजैरमरप्रियः स्वर्गोऽपि न प्रार्थित इत्यन्वयः । तत्र किङ्कारणमिति तत्राह—शृण्वद्भिरिति । अनेन मुकुन्दचरितश्रवणगानाभ्यामधिकं स्वर्गसुखं न भवत्यतः स्वर्गो न प्रार्थित इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सवै इति त्रिकम् । दास्ये निमित्ते साक्षाद्दासभावप्राप्त्यर्थमेव काममभिलाषं चकार न तु तद्व्यतिरेकेण तेनैव वा कामकाम्यया विषयभोगेच्छया चकारेत्यर्थः । कथं तत्राह—येनैव प्रकारेण उत्तमश्लोकजना ये प्रह्लादादयस्तदाश्रया तदाधारा या भगवद्विषया रतिः सा भवेत् ॥ १८—२० ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेणात्मकर्तृकं कर्मकलापं परे भगवति विदधत् कीदृशन्तम्? सर्वात्मना भावो भक्तिर्यत्र तादृशम् ॥ २१ ॥

ननु, कथं सवै मन इत्यादौ सति यज्ञक्रियाद्यावेशात्मत्वादित्याशङ्क्याह—वसिष्ठादिभिस्ततैरिति । वसिष्ठादिद्वारा कृतैरित्यर्थः । सरस्वतीमिति कर्ममार्गे तस्यामादरो दर्शितः अभिस्रोतमिति क्रमात्सर्वार्थकर्मगतिर्भावः । धन्वनीति धन्वदेशान्तर्गतेष्वपि तत्तीर्थेष्वित्यर्थः । एतेन तत्रापि पुण्यत्वं ज्ञापितम् ॥ २२—२३ ॥

समर्चयन्तीत्यत्र स्वाराज्यमिन्द्रपदतुल्यता ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

येन परमभावेन प्रेम्णा इदं विश्वं लोष्ट्रवत्स्मृतं परामृष्टं भवेत् ॥ १७ ॥

तस्य प्रेम्णः साधनं भक्तियोगमाह—सवा इति त्रिभिः । मन आदीनां चकारेत्यनेनान्वयः, राज्ये स्वपुरुषानिव मन आदीनि यान्यपि स यत्रयत्र न्ययुङ्क्त तत्रतत्रैव तानि तदाज्ञां शिरसा निधायैवासन्निति असाधारणं तस्य राज्ञः साम्राज्यमिति भावः । श्रुतिं श्रोत्रं अच्युतस्य विष्णोः सतां तद्भक्तानां कथोदये च कथोत्कर्षे न तु ज्ञानकर्माद्युत्कर्षे इत्यर्थः । मुकुन्दस्य लिङ्गानां प्रतिमानां च आलयानां मन्दिराणां च मथुरादिनित्यसिद्धधाम्नां च वैष्णवानां च दर्शने श्रीमत्या तुलस्या तत्पादसरोजसम्पर्केण यत्सौरभं तस्मिन् भगवच्चरणार्पिततुलसीगन्ध इत्यर्थः । तदर्पिते महाप्रसादान्ने रसनां जिह्वां हरेः क्षेत्रं मथुरादिपदमन्यत्रापि तन्मन्दिरादि तदनुसर्पणे तत्र तत्र पुनःपुनर्गमने हृषीकेशस्य पदयोश्चरणयोः पदानां भक्तानां चापि वन्दने काममभिलाषं दास्ये हरेरहं दासो भूयासमित्येवं न तु कथं कामकाम्यया विषयभोगेच्छायां सप्तम्यर्थे तृतीया, कथं चकार ? उत्तमश्लोकजनाः प्रह्लादादय आश्रयो यस्याः तथाभूता निष्कामैव रतिर्यथा येन प्रकारेण स्यात् भवत्तथा चकारेत्येतत् स वै मन इत्यादिषु सर्वत्रैवान्वितं ज्ञेयम् ॥ १८-२० ॥

तस्य तादृशसाम्राज्यसम्पत्तावपि भक्ताधायकस्य प्रति निष्ठैवासीत् नाभूदित्याह—एवमिति । सदा प्रतिदिनमेव आत्मनः स्वस्य एवं कर्मकलापं स्मरणकीर्तनमन्दिरमार्जनादिकं विदधत्स्वयमेव कुर्वन् महीं, शशास, कर्मकलापं कीदृशम् ? अधोक्षजे कृष्णे सर्वेण श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिसहितेनैवात्मना मनसा भावो रतिर्यत्र तम् अधियज्ञे तपोज्ञानादिभ्योऽप्यधिको यज्ञः पूजा यस्य तस्मिन् हरिभक्तिनिष्ठब्राह्मणैः अभिहितः त्वमष्टावेव यामान् निर्विक्षेपमेव सर्वात्मना हरिं भज राज्यकर्मणि स्वनियुक्तैर्योग्यपुरुषैरेव महीं शाधि इति शिक्षितस्सन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

तथैव राज्याधिकारोचिताश्वमेधादियज्ञकरणं च आविर्भक्तिमनभिमानस्य तस्य प्रतिनिधिद्वारैवेत्याह—ईजे इति । महासम्पत्त्यैव हेतुना उपचितानि सम्यगेव निर्व्यूढानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिः स्वप्रतिनिधिभिस्ततैर्विस्तृतैः धन्वनि धन्वदेशे सरस्वतीं सरस्वत्याम् अभिस्रोतं स्रोतोऽभिमुखमभिलक्ष्यते न स्वयन्तु ततो विदूरे स्वराजधान्यां निर्विक्षेपं परिचर्यां कुर्वन्नेवासतिष्ठदिति व्यञ्जितम् ॥२२॥

गीर्वाणैः सह तुल्यरूपाः नवानिमिषत्वेन देवानां वैलक्षण्यं वाच्यं यतो मनुष्या अपि अद्भुतयज्ञदर्शनादनिमिषा व्यदृश्यन्त दृष्टाः ॥ २३ ॥

यस्य मनुजैः स्वपालनमानलोकैः स्वर्गो न प्रार्थितः किं स्वर्गीयभोगादधिकभोगप्राप्त्या ? नेत्याह—श्रृण्वद्भिरित्यादि ॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भावं भक्तिं परफलाभिसन्धिरहितं येन भावेन ॥ १७ ॥

तस्य वासुदेवे भक्तिमेव निरूपयति—स इति त्रिभिः । अच्युतसत्कथानामुदये श्रवणे श्रुतिं श्रवणं चकार ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानां विग्रहाणां यानि आलयानि तेषां स्थानानां दर्शने दृशौ नेत्रे तद्भक्तानां गात्राणि चरणादीनि तत्स्पर्शने अङ्गसङ्गमं मस्तकादिसङ्गमम् श्रीमत्यास्तुलस्याः तत्पादसरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् घ्राणम् तदर्पिते तस्मै निवेदितेऽशनादौ रसनां रसनेन्द्रियं चकार ॥ १९ ॥

हरेः क्षेत्राणि श्रीमथुरादीनि तीर्थानि तदर्थं यत्पदानुसर्पणं शिबिकादियानं विहाय पद्भ्यामेव गमनं तत्र पादौ चकार हृषीकेशपादयोरभिवन्दने शिरः कामं सङ्कल्पं दास्ये चकार न तु कामकाम्यया विषयेच्छया किं बहुना उत्तमश्लोकस्य विष्णोर्ये जनाः पूर्वे भागवताः तदाश्रया तत्कर्तृका यथा रतिस्तथा तद्येति शेषः ॥ २० ॥

तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहित उपदिष्टः एवमुक्तप्रकारेण सर्वं संपूर्णम् आत्मभावं परमात्मभक्तिम् आत्मनः कर्मकलापं नित्यनैमित्तिकक्रियासमूहं च भगवति सदा विदधत् महीं प्रशासपालयामास ॥ २१ ॥

किञ्च असौ अम्बरीषः महाविभूत्या उपचितानि अङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः ततैर्विततैः अश्वमेधैरधियज्ञं यज्ञाधिष्ठातारं वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैरीजे आराधयामास धन्वनि • निर्जलदेशे सरस्वतीमभिस्रोतं स्वस्रस्याः प्रतिलोमम् ॥ २२ ॥

किञ्च यस्य क्रतुषु सदस्यादयः अद्भुतदर्शनलक्षणानिमिषोपरमादनिमिषाः गीर्वाणैर्देवैः तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थं भक्तियोगेन हरिं प्रीणन् सङ्गान् जहाविति चतुर्थेनान्वयः ॥ २३ ॥

तस्य निष्कामहरिभक्तत्वं कैमुतिकन्यायेनाह—स्वर्ग इति द्वाभ्याम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वह अंबरीष भगवान् श्रीवासुदेव के विषय तथा उनभक्त साधुजनों के विषय परमभाव को प्राप्त होगये । जिस भाव के प्राप्त होने पर यह विश्व लोष्ठ सदृश जान पडता है ॥ १७ ॥

तब तो—

वाने हरी चरण में मन को लगायो ।
वाणी हु ते हरि हि के गुण को जु गायो ॥
हाथों हु से सदन की करते बुहारी ।
कानों सु नित्य सुनते हरि कीर्ति भारी ॥ १८ ॥

और इसी प्रकार श्रीमुकुन्द के मूर्ति और मंदिरों के दर्शन में नेत्रों को लगाया, और अपने अंग के संगम को भागवत के भक्तों के गात्रस्पर्श में लगाया, और इन्द्रियों को श्रीहरिके चरणकमल के सौरभ में अर्थात् चरणाब्ज में समर्पित तुलसी के गंध में लगाई इसी प्रकार रसना इन्द्रिय को आपके निवेदित प्रसाद अन्नादिकों में लगाई ॥ १९ ॥

और अपने पगों को श्रीहरि के क्षेत्र गमन में, शिरको हृषीकेश के पदाभिवन्दन में, और अपनी चाहना को आपके दास्य रस की चाहना में लगाई विषयों की इच्छा में नहीं लगाई, कि जिसमें उत्तम श्लोक [श्रीकृष्ण] के जनों में प्रीति हो ॥ २० ॥

(१)समर्द्धयन्ति तान्कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः ।
दुर्लभा नापि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः ॥ २५ ॥
स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः ।
स्वधर्मेण हरिं प्रीणन् सङ्गान् सर्वान् शनैर्जहौ ॥ २६ ॥
गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिवस्तुषु ।
अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनन्तकोशेष्वकरोदसन्मतिम् ॥ २७ ॥
तस्मा अदाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहम् ।
एकान्तभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणम् ॥ २८ ॥
आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया ।
युक्तः साम्वत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतम् ॥ २९ ॥
व्रतान्ते कार्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः ।
स्नातः कदाचित्कालिन्द्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत् ॥ ३० ॥
महाऽभिषेकविधिना सर्वोपस्करसम्पदा ।
(२)अभिषिच्याम्बराकल्पैर्गन्धमाल्यार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥
तद्गतान्तरभावेन पूजयामास केशवम् ।
ब्राह्मणांश्च महाभागान् सिद्धार्थानपि भक्तितः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार राजा अंबरीष अपने सर्व कर्म कलापों को अधियज्ञ भगवान अधोक्षज परब्रह्म के विषय सर्वात्मभाव से समर्पण करता हुआ ब्राह्मणों के कहने से इस पृथिवीको भगवन्निष्ठ होकर पालन करते रहे ॥ २१ ॥

और धन्वदेश में सरस्वती जल का उद्देश्य करके बड़ी विभूति से वृद्धि को प्राप्त हुए, अंग और दक्षिणादिकों से और वसिष्ठ असित गौतमादिकों के विधि विधान द्वारा विस्तारित ऐसे उत्तम आश्रम में अश्वमेध यज्ञों से यज्ञपति ईश्वर श्रीगोविन्द का भजन करते हुए ॥ २२ ॥

जिन अम्बरीष महाराज के यज्ञों में सुन्दर वस्त्र पहिने हुए सभासद और ऋत्विक् जन देवताओं के साथ में तुल्य हुए जाते देख पड़ते हुए यदि कहो कि देव लोग तो अनिमिष रहे ! तो वे सब लोग भी आश्चर्य से दर्शन में उत्सुक होने से निर्निमेष रहे ॥ २३ ॥

जिन अम्बरीष महाराज के राज्य में मनुष्यों को भी स्वर्ग की इच्छा नहीं होती रही क्योंकि वे लोग सदा उत्तम श्लोक श्रीहरि के चरित्रों को सुनते रहे और गान करते रहे ॥२४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आस्तां स्वर्गप्रार्थनशङ्काऽपि यतः मुकुन्दं हृदि पश्यतस्तान् जनान्कामा विषया न समर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति, कथम्भूताः स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविता अतिशयिताः अतएव सिद्धानामपि दुर्लभाः यानिति पाठे यान्मनुजान् स्वाराज्येऽप्यपि द्वितीयान्तपाठे मनुजानां विशेषणम् यमिति पाठे यमम्बरीषं पश्यतामिति पाठे सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥

एवं भगवदाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षा नैव चित्रमित्युपसंहरति स इत्थमिति द्वाभ्याम् ॥ २६ ॥२७ ॥

नन्वेवम्भूतोऽसौ कथं प्रतिपद्यात् अपेत्याह–तस्मा इति ॥ २८ ॥

तदेवं तस्य वैराग्यादिकं हरिभक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मशापो यत्र न प्राभूदिति यदुक्तं तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह–आरिराधयिषुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ २९ ॥

अर्चयत् आडागमाभाव आर्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणांश्च पूजयामास सिद्धार्थानाप्तकामान्पूजानपेक्षानपि ॥ ३२ ॥

(१) समर्द्धयन्ति यान् कामाः इति वीर० । (२) अभिषिच्य वराकल्पैः इति विज० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आस्तां तावत्स्वर्गप्रार्थनाशङ्कापि सिद्धानां योगीश्वराणामपि दुर्लभाः कामाः काम्यन्त इति कामाः अणिमादयः स्वाराज्यपरिभाविताः स्वाराज्येनाकर्मवश्यत्वावहब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवेन परिभाविताः प्रापिताः मुकुन्दं हृदि पश्यतः उपासीनात् यान् यदीयान् जनान्नवर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति अणिमादयोऽपि न हर्षयन्ति किमुत न स्वर्गो हर्षयतीति भावः । यमिति पाठे यमम्बरीषं पश्यतामिति पाठे तत्सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥

यस्य सम्बन्धिनो जना एवंविधाः स पार्थिवोऽम्बरीषः तपोयुक्तेन तपः शब्दोऽत्रात्मयाथात्म्यज्ञानयोगपरः "तप आलोचने" इति ज्ञानार्थात्तपधातोर्निष्पन्नत्वात् तद्युक्तेन स्वधर्मेण स्ववर्णाश्रमोचितासङ्गकर्मानुष्ठानेन भक्तियोगेन ज्ञानकर्मानुगृहीतभगवद्भक्तियोगेनेत्यर्थः । हरिं स्वाश्रितानां संसृतिबन्धहरं भगवन्तं प्रीणयन् शनैः सर्वान् सङ्गान् हृद्गतान् देहतदनुबन्धिविषयान् ऐहिकानामुष्मिकांश्च जहौ तत्याज ॥ २६ ॥

सङ्गान् जहावित्येतदेव प्रपञ्चयति—गृहेष्विति । गृहादिषु गजोत्तमरथाश्वादिवस्तुषु अक्षय्येषु वस्त्रादिषु अनर्घ्यकेषु कोशेषु धनमायुधागारेषु असन्मतिमपुरुषार्थत्वबुद्धिमनित्यत्वबुद्धिं हेयत्वबुद्धिं वा अकरोत् ॥ २७ ॥

एवंभूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जितवान् ? तत्राह—तस्मा इति । एकान्तभक्तियोगेनानन्यप्रयोजनभक्तियोगेन प्रीतो हरिस्तस्मै अम्बरीषाय भीतानभिरक्षतीति तथा नन्द्यादिरमात्कर्तरि ल्युः प्रत्यनीकाः समाश्रितानां विपक्षास्तेषां भयमावहतीति तथा तच्चक्रं सुदर्शनमदात् ॥ २८ ॥

को वैतविधस्यास्य प्रतिपक्षो बभूव ? यस्य भयावहं हरिश्चक्रमदादित्यपेक्षायां तदुपपादयितुं तावत्प्रस्तावमाह—आरिराधयिषुरित्यादिना । प्राविष्टमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन भगवन्तमाराधयितुमिच्छुर्नृपोऽम्बरीषस्तुल्यशीलया स्वतुल्यस्वभावसदृशपत्न्या भार्यया सह युक्तः सम्वत्सरपर्यन्तं द्वादशीव्रतं दधार चकार ॥२९॥

व्रतान्ते सम्वत्सरानुष्ठितव्रतान्ते कार्त्तिके मासि अनेन व्रतोपक्रमोऽपि कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यामिति फलितं त्रिरात्रं नवम्यादिदशम्येकादशीषु सम्यगुपोषितः दशम्यामेकभुक्तं द्वादश्यामेकभुक्तमेकादश्यामुपवास इत्युपवासत्रयमिति कश्चित्सम्प्रदायः कदाचिद्द्वादश्यामित्यर्थः । कालिन्द्यां यमुनायां स्नात्वा मधुवनाख्ये वने सर्वेषामुपकरणानामाराधनोपकरणानां गन्धपुष्पधूपदीपादीनां सम्पत्समृद्धिर्यस्य तेन महाभिषेकविधिना सहस्रकलशस्नापनविधिना हरिमभिषिच्यार्चयत् अडभाव आर्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आर्चयदित्येव प्रपञ्चयति—वरैः श्रेष्ठैराकल्पैराभरणैर्गन्धैः माल्यैः कुसुमैरर्हणैः अर्घोदकैरादिशब्दात्पाद्यादिभिर्धूपदीपनैवेद्यादिभिश्च केशवं तद्गतान्तर्भावेन केशवावेशवान्तःकरणव्यापारेण पूजयामास तथा महाभागान् विप्रान् अत एव सिद्धार्थान् सिद्धः प्राप्तः प्रहर्षार्थः आनन्दो येषां तान् नित्यसन्तुष्टान् पूजानपेक्षानिति यावत् तादृशानपि ब्राह्मणांश्च पूजयामास भागवतानभ्यर्च्यपर्यायादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य काम्यन्त इति कामा विषयभोगा नो अवयत्वाजवाञ्छिता इति नेत्याह—समृद्धा इति । भोगकृत्नामवं बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः, समृद्धौ निमित्तमाह स्वाराज्येति स्वाराज्येन स्वरूपभूतैश्वर्येण परिभाविताः प्रबोधिताः अत एवास्य सुलभत्वेऽप्यन्येषां दुर्लभा इत्याह—दुर्लभा इति । अत्रापीदमेव निमित्तमाह मुकुन्दमिति ॥ २५ ॥

अपरोक्षज्ञानफलमाह—स इति । स्वधर्मेण प्रजापालनलक्षणेन ॥२६॥

कथं जहावित्यत्राह—गृहेष्विति । असन्त्यभङ्गुराणि अनर्थकराणीति मतिं बुद्धिं चकार ॥ २७ ॥

अपरोक्षज्ञानित्वेऽपि यावद्देहं मोक्षासम्भवाद्रिक्तभक्तिमात्रकरप्रफुल्लहृदयाम्बुजस्य हरेरम्बरीषेऽनुग्रहविशेषं दर्शयितुमाह, तस्मा इति ॥ २८ ॥

लोकशिक्षाप्रकटनार्थं साम्वत्सरमित्युक्तं न त्वन्यकालनिषेधार्थम् अन्यथा भक्तिलोपः प्रसज्येत ॥ २९—३० ॥

सम्वत्सरव्रतान्तसर्वसाधनसम्पदा महाभिषेकविधिः साम्राज्याभिषेकप्रकारः वराकल्पैरुत्तमाभरणैः ॥ ३१ ॥

तद्भूतान्तरभावेन श्रीहरिनिष्ठामनस्कत्वेन सिद्धार्थान् कृतकृत्यान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

तपोऽत्र द्वादशीव्रतादिगृहादिषु भगवत्सेवानुपयोगिष्विति ज्ञेयम् ॥ २६—२८ ॥

द्वादशीव्रतम् अभीष्टविशेषसिद्ध्यर्थं तद्विशेषम् ॥ २९—५३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च स्वर्गीयभोगादभिक्षे भोगे स्वतःसिद्धेऽपि यदीया मनुजास्तत्र नाऽसज्जन्तेत्याह—नवर्द्धयन्तीति । यान् मनुजान् कामा भोगाश्च नमर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति "स्पृहयन्ते" कीदृशाः स्वाराज्यमिन्द्रपदतुल्यं सुखं तेन परिसर्वतोभावेन भाविताः यद्वा स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन मुक्त्यानन्देन वासिता युक्ता अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः तत्र हेतुगर्भं मनुजान् विशिनष्टि—मुकुन्दमित्यादिना । अम्बरीषप्रसङ्गादिति भावः । यादिति पाठे यद्यस्मान्मुकुन्दं हृदि पश्यतः परिभाविताविति पाठे मनुजविशेषणं यमिति पाठे यमम्बरीषम् ॥ २५ ॥

मन्दिरमार्जनजलकलशवहनवैष्णवशुश्रूषणादिना शरीरकर्म भोगत्यागश्च तपस्तद्युक्तेन स्वधर्मेणेति भक्तियोगेनेत्यस्य विशेषणं चकाराभावादम्बरीषस्य शुद्धभक्तत्वाच्च एकान्तभक्तिभावेनेत्यभिप्रेतश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥

नन्वेवम्भूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जयेत? तत्राह—तस्मा इति । प्रीत इति तस्यैकान्तिकभक्तौ विक्षेपाभावार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥

गवां रुक्मविषाणीनां रूप्याङ्घ्रीणां सुवाससाम् ।
पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्करसम्पदाम् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्यैकादशीव्रतनिष्ठया दर्शितयैव सर्वभक्तिनिष्ठां ज्ञापयन्नाह, आरिराधयिषुरित्यादि ॥ २९ ॥

तदपि स्वायुःपर्यन्तमेकादशीव्रतनिष्ठत्वेऽपि संवत्सरमात्रन्तु मथुरायामेकादशीव्रतं कर्त्तव्यमित्यभिलाष आसीदतस्तत्पूर्त्तौ सत्यां व्रतान्त इति । दशमीद्वादश्योर्विहितैकभोजनाभावेन एकादश्यां निराहारत्वेन त्रिरात्रमुपोषितः ॥ ३० ॥

सर्वेषामुपस्कराणां सर्वौषध्यादीनां सम्पदत्र तेन आकल्पैर्विभूषणैः ॥ ३१ ॥

तद्गतान्तरभावेन तदेकमनस्त्वेन ॥ ३२ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आस्तां स्वर्गप्रार्थनशङ्कापि यतः तान् अम्बरीषमनुजान् स्वाराज्यं स्वस्वरूपप्राप्तिलक्षणो मोक्षस्तेन भाविता अतिशायिनाः अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः काम्यन्त इति कामाः सर्वक्लेशविनिर्मुक्तत्वकालाविभयशून्यत्वस्वरूपानन्दस्वस्त्वादयो गुणाः न समर्द्धयन्ति, तत्र हेतुः मुकुन्दं हृदि पश्यतः अनेन संसारिभ्यः सिद्धानां सिद्धेभ्यः स्वस्वरूपप्राप्तिलक्षणमोक्षवतां तेभ्यो मुकुन्दध्याननिष्ठानामधिकं सुखं ततोऽपि मुकुन्दध्यानफलभूततद्भावापत्तिलक्षणमोक्षवतां निरतिशयं सुखमिति द्योत्यते ॥ २५–२८ ॥

महिष्या तुल्यशीलया सह कृष्णमारिराधयिषुः साम्वत्सरं व्रतं षष्ठस्कन्धप्रसिद्धं दधार, तथा—

"सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च तथा भवेत् ।
त्रयोदश्यां मुहूर्त्तार्द्धं वञ्जुली सा हरिप्रिया ॥
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे यदा भवति वञ्जुली ।
एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्व्रतम् ॥
पारणं द्वादशीमध्ये त्रयोदश्यां न कारयेत्" ।

इति पाद्मोक्तं द्वादशीव्रतं च युक्तं साम्वत्सरव्रतान्ते कालगत्या योजितं दधार चकारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तदेवाह-व्रतान्ते इत्यादिना । कार्तिके मासि व्रतस्य साम्वत्सरव्रतस्य योऽन्तः समाप्तिः कार्त्तिकशुक्लत्रयोदशीगतायां द्वादश्यामित्यर्थः, त्रिरात्रं समुपोषितः दशम्यां मध्याह्ने समये एकभुक्तः यद्यपि "एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्व्रतम्" इति पाद्मोक्तिस्तथाप्यशक्तविषयमेतद्वाक्यमिति मत्वा भक्त्यातिशयेन एकादश्यां द्वादश्यां च व्रतोपवास एवं त्रिरात्रं सम्यगुपोषितः कृतोपवासः कालिन्द्यां स्नानः क्वचित् कस्मिंश्चित्स्थाने मधुवने हरिमर्चयदित्यन्वयः ॥ ३०—३१ ॥

सिद्धार्थान् भगवत्कामांश्च पूजयामास ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्ग तो क्याही वस्तु है परन्तु जो लोग अपने हृदय में मुकुन्द को देखने वाले है ऐसे लोगों को तो, बड़े २ सिद्धों को दुर्लभ जो विषय भोग हैं वेभी नहीं हर्षजनक होते हैं क्योंकि ? वे सब विषय सुख स्वरूप सुख से तिरस्कृत हो गये हैं ॥ २५ ॥

वह पार्थिव राजा अम्बरीष इस प्रकार तपयुक्त भक्तियोग से और अपने धर्म से श्रीहरि को प्रसन्न करता हुआ धीरे २ सर्व सङ्गों को छोड़ता भया ॥ २६ ॥

गृह, दारा, सुत, बन्धु, उत्तम हाथी, रथ, अश्व, और पदाति इत्यादिक सेनामें, तथा अक्षय रत्न, आभरण, आयुधों में और अटूट खजानों में से भी राजा अपनी खोटी बुद्धि अर्थात् ममता को छोड़ता भया ॥ २७ ॥

राजा अम्बरीष के भक्ति एकान्त भाव से प्रसन्न होकर श्रीहरि ने शत्रुओं की सेना को भय प्राप्त करने वाला अपना सुदर्शन चक्र अपने दास की रक्षा के लिये दिया ॥ २८ ॥

एक समय राजा अपने सदृश स्वभाव वाली रानी सहित श्रीकृष्ण के आराधन की इच्छा से सावधान होकर एक वर्ष तक द्वादशी का व्रत धारण करते हुए ॥ २९ ॥

कार्तिक मास में व्रत के अन्त में तीन रात्रि पर्यन्त उपवास किया और श्रीयमुनाजी में स्नान करके मधुवन में हरि पूजन करते रहे ॥ ३० ॥

सर्व सामग्री और सम्पत्तियों से महा अभिषेक की विधि से श्रीकृष्ण को अभिषेक कराया और उत्तमोत्तम वस्त्र पहनाके गन्ध धूप दीप मालाओं से पूजा करी ॥ ३१ ॥

और परमात्मा में आन्तरिक भाव से श्रीकेशव का पूजन किया। और समृद्ध ब्राह्मणों को भी फिर अपनी भक्ति से पूजन करते हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रूप्याङ्घ्रीणां रूप्यखुराणाम् पयःशीलादिसम्पदो यासां तासाम् ॥ ३३ ॥

प्राहिणोत्साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट् ।
भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुणवत्तमम् ॥ ३४ ॥
लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे ।
तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षाद्दुर्वासा भगवानभूत् ॥ ३५ ॥
तमानर्चातिथिं भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः ।
ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः ॥ ३६ ॥
प्रतिनन्द्य स तद्याच्ञां कर्तुमावश्यकं गतः ।
निममज्ज बृहद्ध्यायन् कालिन्दीसलिले शुभे ॥ ३७ ॥
मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति ।
चिन्तयामास धर्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसङ्कटे ॥ ३८ ॥
ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे ।
यत्कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो वा न मां स्पृशेत् ॥ ३९ ॥
अम्भसा केवलेनाऽथ करिष्ये व्रतपारणम् ।
प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं च तत् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न्यर्बुदानि षट् षष्टिकोटीः ॥ ३४ ॥

तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥

आनर्चार्चितवान् अभ्यवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥

आवश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्म कर्तुं गतः बृहद्ब्रह्म ॥ ३७–३८ ॥

धर्मसङ्कटमेवाह—यद्यतो ब्राह्मणातिक्रमे दोषो धर्मः द्वादश्यामपारणेपि दोषो व्रतवैगुण्यं यत्कृत्वा यस्मिन्कृते ॥ ३९ ॥

एवं द्विजैस्सह विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । व्रतस्य पारणं समाप्ति तदशितमाहुरशितं नेति चाहुः श्रुतिश्च "अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितम्"इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः षड्गवां न्यर्बुदानि षष्टिकोटिं साधु यथा तथा विप्रेभ्यः प्राहिणोत्प्रददौ कथम्भूतानाम् गवां रुक्मविषाणानां स्वर्णकवचितविषाणयुक्तानां राजतालङ्कृतपादानां शोभनानि वासांसि यासां पयः क्षीरं च शीलं सुखभावश्च वय अपूर्वप्रसवत्वं च रूपं खाङ्गुलखुरविषाणादिसौष्ठवं च यासाञ्च उपस्कराः दोहनपात्रादीनि च येषां सम्पत्समृद्धियोसां तासां ततः स्वादु सूपं गुणवत्तरं षड्रसोपेतमन्नमग्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ ३३—३४ ॥

लब्धाः कामाः दक्षिणादयो यैस्तैर्द्विजैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे, तर्हि तदैव भगवान् दुर्वासास्तस्याम्बरीषस्यातिथिः साक्षादभूत्प्रत्यक्षो बभूव ॥ ३५ ॥

तमागतमतिथिं सम्यक्प्रत्युत्थानादिभिरभ्यर्च्य तस्य पादयोर्मूलमुपागतः प्रणतोऽभ्यवहाराय भोजनाय ययाचे भवताऽत्र भोक्तव्यमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ततः स दुर्वासाः तस्याम्बरीषस्य याच्ञां प्रतिनन्द्यावश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्तुं गतः शुचौ शुभे कालिन्द्याः यमुनाया जले बृहत् ब्रह्म ध्यायन् निममज्ज स्नातवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदा धर्मज्ञोऽम्बरीषो द्वादश्यां मुहूर्तार्धेन घटिकामात्रेणावशिष्टायां सत्यां पारणंप्रति सङ्कटं पारणाविषयकं सङ्कटं द्विजैः सह चिन्तयामास ॥ ३८ ॥

सङ्कटमेवाह—ब्राह्मणातिक्रम इति । ब्राह्मणातिक्रमे ब्राह्मणस्यातिथेरतिक्रमे दोषः अतिथिं निमन्त्र्य तमनाहूयैव भोजने महान्प्रत्यवायस्तथा द्वादश्यामपारणे च दोषः व्रतवैगुण्यादिरित्येवंविधं सङ्कटं प्राप्तं तत्र यत्कृत्वा साधु मे भूयात् यत्कृत्वेत्यव्ययमनुवादो ययाचेत्यर्थः । यथा च मे साधु भूयादित्यर्थः यथा चाधर्मो मां न स्पृशेत् तथा ब्रूतेति शेषः ॥ ३९ ॥

एवं द्विजैर्विचार्यैवं निश्चिनोति—अम्भसेति । केवलेनाम्भसा व्रतस्याङ्गभूतपारणं करिष्ये एवं चेत्पारणस्य कृतत्वान्न व्रतवैगुण्यं नाप्यतिथ्यतिक्रमणदोषः अनशनादित्याह—प्राहुरिति । हे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

विप्राः! यदपां भक्षणं तदाशितं नाऽशितंचाहुः श्रुतय इति तथा च श्रुतयः "अपोऽश्नाति तन्नेवाशितं नैवानाशितम्" इत्याद्याः॥४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

शतकोटिसङ्ख्यान्यर्बुदम्॥ ३४॥ ३५॥

अभ्यवहाराय भोजनाय॥ ३६॥

आवश्यकं नित्यकर्म बृहत् ब्रह्म बृहतेर्धातोर्ढक् प्रत्ययः॥ ३७॥

धर्मसङ्कटे धर्मापदि प्राप्तायां सत्याम्॥ ३८॥

आमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे दोषोऽस्ति द्वादश्यामपारणे श्रीहरिप्रियद्वादशीभोजनाकरणे च दोषोऽस्ति यत्तस्माद्यत्कृत्वा मे साधु भूयादुभयदोषपरिहारेण श्रेयः स्यात् उभयोरेकातिक्रमलक्षणो अधर्मो वा मां न स्पृशेदिति तद्द्विजैः सह चिन्तयामास॥ ३९॥

एवं सञ्चिन्त्य द्विजानां हार्दं स्वहार्दं चैकमेवेत्याशयेनाह—अम्भसेति। केवलेन भोज्यरहितेन; तत्र किं प्रमाणम्? इति तत्राह—आहुरिति। हे विप्राः अम्भक्षणं अम्भसा पारणम् अशितं भुक्तं पूर्वव्रतधारणार्थं भुक्तं भवति उत्तरकर्मार्थम् अनशितमभुक्तं भवतीत्याहुर्वेदाः इति हि यत्तदिदं युष्माकं च सिद्धं तस्मात्तेनैव व्रतपारणां करिष्ये इत्यन्वयः॥ ४०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

षट् न्यर्बुदानि षष्टिकोटीः॥ ३४—३६॥

बृहत् ब्रह्म॥ ३७ ३८॥

यद्यस्मात् ब्राह्मणातिक्रमे द्वादश्यामपारणे च दोषः तस्मादत्र धर्मसङ्कटे यत् कृत्वेत्यादिभूयात् भवेत्॥ ३९॥

ततश्च विप्रांस्तूष्णीं स्थितान् समाधातुमशक्नुवतो ऽभिलक्ष्य स्वयमेव विचार्य स निश्चयमाह—अम्भसेति। हे विप्राः तत् अशितमिति द्वादश्या अनतिक्रमः नाशितमिति ब्राह्मणस्याप्यनतिक्रम इति अत्र श्रुतिश्च "अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानाशितमिति॥ ४०॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पयःशीलाविसृष्टपदो यासाम्॥ ३३॥

न्यर्बुदं दशकोटयः—

"एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः।
न्यर्बुदमर्बुदं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्॥
जलधिश्चान्त्यं मध्यपरार्धमिति दशगुणोत्तरासंज्ञा।
संख्यायाः किल लोके व्यवहारार्थं यथा कृता पूर्वैः॥

इति वाक्यात्॥ ३४॥

तस्य पारणाय प्रवृत्तस्य तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्तस्यासी ऽभूत्॥ ३५॥

बहुन् सम्पूज्य व्रतपारणाय प्रवृत्तोपि भूयः तमागतं अर्चितवान् अभ्यवहाराय भोजनाय च यथा प्रार्थयामास॥ ३६॥

आवश्यकमवश्यं करणीयं कर्म कर्तुं गतः बृहद्ब्रह्म॥ ३७॥

एवमल्पां द्वादशीं दृष्ट्वा शीघ्रमुत्थाय आमध्याह्नाः क्रियाः समाप्यापि पारणार्थं प्रवृत्तः दुर्वाससि अनागते पारणां प्राप्तं मुहूर्तार्द्धावशिष्टायां द्वादश्यां सत्यां तस्मिन्धर्मसङ्कटे द्विजैः सह चिन्तयामास॥ ३८॥

धर्मसङ्कटे चिन्तामेवाह—ब्राह्मणातिक्रमे दोषः निमन्त्रितविप्रापेक्षणे प्रत्यवायरूपो दोषः द्वादश्यामपारणेऽपि व्रतवैगुण्यरूपो दोषः अस्मिन्सङ्कटे यत्कृत्वा मे साधु भूयात् अधर्मो वा मां न स्पृशेत् तच्चिन्त्यताम्॥ ३९॥

एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति। अतएव पारणं समाचित केवलेनाम्भसा करिष्ये तत्केवलाम्भक्षणं हे विप्राः! अशितमाहुः अशितं नेति चाहुः शिष्टाः शिष्टव्यवहारमूला श्रुतिः "अपोऽश्नाति तन्नैव प्राशितं तन्नैवाप्राशितम्" इति॥ ४०॥

भाषाटीका।

और गायों के सुवर्ण से सींग मॅंढाकर चांदी से खुर मॅंढाकर ऊपर सुन्दर रेसमी झूल उढाकर बहुत दुग्ध वाली सीधी थोडी अवस्थाकी बछुडा और ऊपरके उपकरण सहित॥ ३३॥

ऐसी २ साठ कोटि गायें, ब्राह्मण और साधुओं को स्वादु और गुणवत् अन्नभोजन कराकर उनके घर पहुँचादीनी॥ ३४॥

ब्राह्मणों ने भोजन कर दक्षिणालेकर राजा को भोजन की आज्ञा दीनी। इतने हीमें साक्षात् दुर्वासा भगवान् अतिथी पधारे॥ ३५॥

राजा ने उनको उठकर आसन देकर पूजा करी और दण्डवत् प्रणाम कर भोजन के लिये प्रार्थना करी॥ ३६॥

दुर्वासाने भी राजाकी याचना को स्वीकार कर श्री यमुनाजी में अपना आवश्यक कर्म करने को गये और वहां पर स्वच्छ कालिन्दी के जल में गोता लगाकर ब्रह्म ध्यान करने लगे॥ ३७॥

अब द्वादशी अर्द्ध महूर्त अवशिष्ट रही राजा धर्म सङ्कट में होकर ब्राह्मणों को बुलाकर विचार करने लगे॥ ३८॥

राजा ब्राह्मणों से बोले, कि–निमन्त्रित ब्राह्मण के अतिक्रमण का दोष जैसे न हो और द्वादशी में नहीं पारण कामी जो दोष है वहभी नहीं हो, हे ब्राह्मणों! ऐसा उपाय करो कि–जिसमें मेरेलिये दोष न हो और पारण भी होजावे॥ ३९॥

इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चिन्तयन्मनसाऽच्युतम् ।
प्रत्याचष्ट कुरुश्रेष्ठ ! द्विजागमनमेव सः ॥ ४१ ॥
दुर्वासा यमुनाकूलात्कृतावश्यक आगतः ।
राज्ञाभिनन्दितस्तस्य बुबुधे चेष्टितं धिया ॥ ४२ ॥
मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ।
बुभुक्षितश्च सुतरां कृताञ्जलिमभाषत ॥ ४३ ॥
अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत ।
धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः ॥ ४४ ॥
यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमन्त्र्य च ।
अदत्त्वा भुक्तवांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम् ॥ ४५ ॥
एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोषविदीपितः ।
तया स निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम् ॥ ४६ ॥
तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवम् ।
वेपयन्तीं समुद्वीक्ष्य न चचाल पदान्नृपः ॥ ४७ ॥
प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना ।
ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहिमिव पावकः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

ऐसा कहकर बोला, कि-अथवा केवल जल मात्र से व्रत का पारण करूंगा हे विप्रो ! जल भक्षण भोजन किया सा भी है और नहीं किया सा भी है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१-४२ ॥

प्रचलत्कम्पमानं गात्रं यस्य भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य ॥ ४३—४७ ॥

क्रुद्धमहिं पावको दावाग्निरिव ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्थं विनिश्चित्येति शेषः । स राजर्षिरम्बरीषोऽच्युतं मनसा चिन्तयन् धर्मस्य सुसूक्ष्मत्वात् तदज्ञाननिमित्तबाधकपरिहाराच्युतं चिन्तयन्निति भावः अपः प्राश्य हे कुरुश्रेष्ठ ! द्विजस्य दुर्वाससः आगमनमेव प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥

ततः कृतमावश्यकं माध्याह्निकं येन स दुर्वासाः यमुनायाः कूलात्तीरादागतः राज्ञाऽम्बरीषेणाभिनन्दितोपि भूतभविष्यद्विषया सूक्ष्मया दृष्ट्या तस्य राज्ञः चेष्टितमवज्ञानरूपं बुबुधे विज्ञातवान् ॥ ४२ ॥

ततो मन्युना हेतुना प्रचलद्गात्रं शरीरं यस्य भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य सः सुतरां भृशं बुभुक्षितश्चेति क्रोधातिशयद्योतनार्थमुक्तं कृताञ्जलिं बद्धाञ्जलिमम्बरीषं प्रत्यभाषत ॥ ४३ ॥

अहो जनाः ! अस्य क्षत्रबन्धोर्धर्मव्यतिक्रमं पश्यत कथंभूतस्य ? क्रूरस्वभावस्य श्रिया सम्पदा गर्वितस्य विष्णोरभक्तस्यापि तस्येष्टं भक्तमात्मानं मन्यमानस्य ॥ ४४ ॥

कोसौ धर्मव्यतिक्रमः? इत्यत्राह—य इति । योऽयं क्षत्रबन्धुरागतं मामातिथ्येन आतिथ्यार्थमध्ययनेन वसतीतिवत् तृतीया निमन्त्र्यातिथये मह्यमदत्त्वैव भुक्तवानयमेव धर्मव्यतिक्रमः अतस्तस्य धर्मव्यतिक्रमस्य फलं सद्यं तव दर्शये दर्शयामि ॥ ४५ ॥

इत्येवं ब्रुवाणः रोषेण विदीपितां प्रज्वलितां जटामुत्कृत्य छित्त्वा क्रोधाद्धृत्येत्यर्थः । स दुर्वासास्तया जटया तस्मा अम्बरीषाय तं हन्तुमित्यर्थः । कालाग्नितुल्यां कृत्यां निर्ममे मारिकां शक्तिं निर्मितवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ततोऽसिः खड्गो हस्ते यस्याः पदा भुवं वेपयन्तीं कम्पयन्तीं तामभिमुखमागच्छन्तीं ज्वलितां दीप्तां सम्यगुद्वीक्ष्य नृपोऽम्बरीषः किञ्चिदपि न चचाल ॥ ४७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा भृत्यरक्षायां निमित्ते सप्तमी भृत्यस्याम्बरीषस्य रक्षार्थमित्यर्थः। महात्मना "प्रयुक्तरक्षायां विश्वक्सेनसहचरित सदा पञ्चायुधी बिभ्रत्" इत्युक्तविधेन महात्मना परमपुरुषेण चक्रं सुदर्शनं प्रादुर्भावापितं तदागत्य तां कृत्यां ददाह यथा क्रुद्धमहिं सर्पं पावको दवाग्निस्तद्वत् यथा दवाग्निरुपद्रवैः क्रोधो निष्फलस्तथा कृत्या निष्फला बभूवेति दृष्टान्ताभिप्रेतार्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः किङ्कृतमिति तत्राह—इतीति । प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भ्रुकुट्या कुटिलं वक्रमाननं यस्य स तथा ॥ ४३ ॥

विष्णोरिष्टमानिनः ॥ ४४ ॥

अदत्त्वा अभुक्तमिति शेषः ॥ ४५ ॥

जटामुत्कृत्य स्वशिरसीति शेषः । तस्मै अम्बरीषाय ॥ ४६ ॥

प्रवेपन्तीं कम्पयन्तीम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ४३ ॥

नरश्चर्षभ्य नृभिः सर्वलोकैः शंसः स्तुतिर्यस्य श्रियाऽपि उन्मत्तस्य मत्तं मदस्तस्मात् तृप्तिर्यस्य न विद्यते भक्तो यस्मात्तस्य ईशो स्वइष्टदेवे मानिनः द्वादश्यतिक्रमाद्दारतः ईशैरिन्द्राद्यैरपि माननीयस्येति वा धर्मस्य व्यतिक्रमं विष्णावर्थेऽनतिक्रमं पश्यत ॥ ४४ ॥

अश्नातीति अद्- "यश्चायच्" अदत्त्वेन भुक्तवत्त्वेनापि न भुक्तवान् तस्य द्वादशीमात्राणायोरनतिक्रमस्य फलं मदमोघजटानलस्य वैकल्यं महातेजीयसोऽपि मम चक्रानलदह्यमानत्वं त्वदन्यतः कुतोऽप्यनिस्तारं ब्रह्मणयेनापि भगवता ब्रह्मवादिनोऽपि मम तिरस्कारादिकं दर्शयामि ॥ ४५ ॥

तस्मै तं हन्तुम् ॥ ४६ ॥

पदीव ज्वालेति महतेजसः प्रतिकर्तुमनर्हत्वं सर्वथा सहनार्हत्वं च विभाव्येति भावः ॥ ४७ ॥

चक्रं कर्तृकृत्यां ददाह । ननु, किं राजा स्वरक्षार्थं निवेदितं सदवाह ? न हि न हि. प्राक् अम्बरीषस्य भजनप्रारम्भदशामारभ्यैव कापि स्वापकारिलोकेऽप्यनपकरणस्वभावं तस्याजस्य पुरुषेण भक्तवत्सलेनैव भगवताविष्टं हे चक्र ! यदास्य प्राणसङ्कटमापतति तदा त्वमेव स्वयमेवास्याभिहन्तारं जहीत्यादिष्टं पावको दवाग्निः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विजागमनं दुर्वाससः प्रागमनं प्रत्याचष्ट प्रत्यैक्षत ॥४१–४२॥

प्रबलत् प्रकम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य सः भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य सः सुतरामत्यर्थं बुभुक्षितश्च कृताञ्जलिं बद्धाञ्जलिं राजानमभाषत ॥ ४३ ॥

नृशंसस्य निर्दयस्य ॥ ४४ ॥

तस्य व्यतिक्रमस्य फलं सद्यस्ते दर्शये ॥ ४५ ॥

कालानलोपमां कालाग्नितुल्याम् ॥ ४६–४८ ॥

भाषा टीका ।

हे कुरुश्रेष्ठ ! राजा अम्बरीष इस प्रकार ब्राह्मणों की सम्मति लेकर थोड़ा सा जल मात्र पान करके मनसे गोविन्द का चिंतवन करते हुए दुर्वासा जी की बाट देखते रहे ॥ ४१ ॥

इतने में दुर्वासा ऋषि भी आवश्यक कृत्य करके यमुनाकूल से आये और आने पर राजा ने उनका अभिनन्दन भी किया पर दुर्वासा ने अपनी बुद्धि से राजा की जल पान की चेष्टा को जान लिया ॥ ४२ ॥

तब फिर तो क्रोध से गात्र काँपने लगा और भृकुटी से कुटिल वदन हो गया और भूखे भी अत्यन्त ही रहे, राजा तो हाथ जोड़ता रहा परंतु उसपर रुष्ट होकर बोले ॥ ४३ ॥

दुर्वासा कहने लगे, कि—अहो सज्जन से उन्मत्त इस निर्दय का धर्म का व्यतिक्रम तो देखो, यह विष्णु का भक्त नहीं है और आप को बड़ा ईश मानी है ॥ ४४ ॥

जो कि मो आए हुए अतिथि को भोजन के लिये निमन्त्रण देकर भोजन नहीं कराकर जो तू ने भोजन कर लिया उसका फल अबही तेरे लिये दिखाता हूं ॥ ४५ ॥

इतना कह कर रोष से जलते हुए दुर्वासा ने माथे से जटा उखाड़ कर उस जटा से प्रलय काल की अग्नि के सदृश एक कृत्या उत्पन्न करी ॥ ४६ ॥

वह कृत्या हाथ में खड्ग लिये हुए पग से भूमि को कम्पाती हुई राजा के ऊपर दौड़ी परन्तु राजा उस को देख कर एक पग भी पिछाड़ी को नहीं हटे ॥ ४७ ॥

परन्तु श्रीहरि ने पहिले अपने भृत्य अम्बरीष की रक्षा में जिस चक्रराज को नियुक्त किया रहा उस चक्र ने ही कृत्या को जलादी जैसे कि क्रोधित सर्प को अग्नि जला देवे ॥ ४८ ॥

तदभिद्रवदुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलम् ।
दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया ॥ ४९ ॥
तमन्वधावद्भगवद्रथाङ्गं दावाग्निरुद्भूतशिखो यथाऽहिम् ।
तथाऽनुषक्तं मुनिरीक्षमाणो गुहां विविक्षुः प्रससार मेरोः ॥ ५० ॥
दिशो नभः क्ष्मां विवरान् समुद्रान् लोकान् सपालांस्त्रिदिवं गतः सः ।
यतोयतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श ॥ ५१ ॥
अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित्सन्त्रस्तचित्तोऽरणमेषमाणः ।
देवं विरिञ्चं समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोने ! ऽजिततेजसो माम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

स्थानं मदीयं सह विश्वमेतत्क्रीडावसाने द्विपरार्द्धसंज्ञे ।
भ्रूभङ्गमात्रेण हि सन्दिधक्षोः कालात्मनो यस्य तिरोभविष्यति ॥ ५३ ॥
अहं भवो दक्षभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः ।
सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना मूर्ध्न्यर्पितं लोकहितं वहामः ॥ ५४ ॥
प्रत्याख्यातो विरिञ्चेन विष्णुचक्रोपतापितः ।
दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनम् ॥ ५५ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

वयं न तात ! प्रभवाम भूम्नि यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ।
भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निष्फलमुद्वीक्ष्य ॥ ४९ ॥

अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तम् मेरोर्गुहां विविक्षुरधावत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अरणमेषमाणः शरणमिच्छन् अजिततेजसो हरेश्चक्रात् ॥ ५२ ॥

एतत्सर्वं यस्य भ्रूभङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति कदा क्रीडाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्द्धसंज्ञे काले ॥ ५३ ॥

अतो वयं सर्वे यस्य नियममाज्ञां प्रपन्नाः प्राप्तास्सन्तो लोकहितं यथा भवत्येवं तन्नियमं मूर्ध्न्यर्पितं वहामः अतस्तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः । यस्तदाज्ञानित्यसम्बन्धात् ॥ ५४—५५ ॥

श्रीरुद्रोऽपि प्रत्याचष्टे—वयमिति चतुर्भिः । भूम्नि महति महत्त्वमेवाह यस्मिन्परमेश्वरे अजा ब्रह्माणस्त एव जीवास्तेषां कोशा उपाधिभूता ब्रह्माण्डविग्रहा ईदृशा दृश्यमानब्रह्माण्डप्रमाणा अन्येऽपि भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु लोकेशाभिमानिना वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽभिमुखं द्रवद्धच्छद्धरेश्चक्रं निष्फलं स्वप्रयासञ्च समुद्वीक्ष्य दुर्वासाः भीतः प्राणपरीप्सया प्राणान्प्राप्तुमिच्छया जीवनेच्छयेतिभावः । दिक्षु दुद्रुवे पलायितवान् ॥ ४९ ॥

तं धावन्तं दुर्वाससं भगवतो रथाङ्गं चक्रमन्वधावत् पृष्ठतोऽनुसृत्य दुद्रुवे यथा उद्भूता ऊर्ध्वं वेपमानाः शिखाः यस्य स दावाग्निरहिमनुधावति तद्वत् तदा अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं चक्रम् ईक्षमाणो मुनिः दुर्वासाः मेरोः पर्वतस्य गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससार प्रदुद्राव ॥ ५० ॥

तदा दिशो नभोऽन्तरिक्षं क्ष्मां विवरान् अतलादिलोकान् समुद्रान् लोकपालैः सहितांल्लोकांश्च ससारे त्वनुषक्तः । ततस्त्रिदिवं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गतः प्रदुद्राव एवं यत्र यत्र मेरुगुहादिष्वधावन्मुनिर्दुर्वासास्तत्र तत्र दुष्प्रसहं दुःखेनापि सोढुमशक्यं सुदर्शनं ददर्श ॥ ५१ ॥

ततः स दुर्वासाः यदा कुतश्चित्कुत्रचिदपि अलब्धो नाथो रक्षिता येन सः तदा सन्त्रस्तं भीतं चित्तं यस्य सः शरणं शरण्यं रक्षकमेषमाणः इच्छुर्देवं विरिञ्चं कमलासनं समगात् तत्र गत्वा हे विधातः ! हे आत्मयोने ! अजितस्य भगवतस्तेजसश्चक्ररूपान्मां त्राहि पालयेति विज्ञापयामासेति शेषः ॥ ५२ ॥

तदाकर्ण्य मन्वन्तरात्मभूतभगवत्प्रसादलब्धसृष्ट्याद्यधिकारपारमेष्ठ्यस्थानस्तन्नियोज्योऽहं तच्चक्रादनतिक्रमणीयात्पातुमसमर्थः इत्याह ब्रह्मा—स्थानमिति । हे द्विज ! एतन्मदीयं स्थानमिदं जगच्च स्थानस्य जगदन्तर्भूतत्वेऽपि तन्नित्यत्वबुद्धिनिरासाय पृथगुक्तिः यद्यपि तदनित्यत्वोक्त्यैव तदधिपसृष्टविश्वस्यापि भगवता संहार्यत्वं प्रतीयते इति विश्वस्य पृथक्संहार्यत्वं न वक्तव्यं तथापि यथा विश्वं तत्संहार्यं तथैतन्मदीयं स्थानमपीति दृष्टान्तार्थमुक्तं तदेतत्सर्वं सन्दिधक्षोः सन्दग्धुमिच्छोः संजिहीर्षोः यस्य कालशरीरकस्य भगवतो भ्रूविक्षेपमात्रेण तिरोभविष्यति लयमेष्यति तस्य तेजसस्त्रातुमहं न प्रभुरिति शेषः । यद्वा तमेव शरणं व्रजेति शेषः । एवमुक्तत्रापि कदा सन्दिधक्षोः क्रीडावसाने जगद्व्यापाररूपक्रीडाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्धसंज्ञे द्विपरार्धाख्यपरिमाणपरिच्छिन्नकालावसान इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलमहमेव त्वां त्रातुं प्रभुरपि तु रुद्रादयोऽपीत्याह—अहमिति । यथाहं न प्रभुस्तथा भवादय इति दृष्टान्तार्थं पुनरहमित्युक्तं भवो रुद्रः दक्षभृगुप्रधानाः दक्षभृगू प्रधानौ मुख्यौ येषां ते तान् विशिषन्बहुव्रीह्यर्थभूतान्यपदार्थानाह—प्रजेशेति । प्रजेशाः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः भूतेशाः भूतपतयः एकादश रुद्रप्रभृतयः सुरेशाः सुरपतय इन्द्राद्या एते मुख्या येषां ते अत्रापि तन्नियोज्या अन्येऽन्यपदार्थतया विवक्षिताः यद्वा दक्षभृगुप्रधाना इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा दक्षभृगुपर्यन्ता प्रजा अन्यपदार्थत्वेन ग्राह्याः प्रजेशशब्देनेतरेषां सतानां मरीच्यादीनां सङ्ग्रहः भूतेशशब्देन रुद्रप्रभवानां सुरेश इन्द्र एते मुख्या येषां ते तत्सन्तानप्रभवास्तन्नियोज्याश्चेत्यर्थः । एते सर्वे वयं त्वां त्रातुं न प्रभव इत्यत्रापि शेषः तत्र हेतुमाह—यस्य भगवतो नियममशेषनियमनं प्रपन्नाः प्राप्तास्सन्तो लोकहितं यथा भवत्येवं मूर्ध्न्यर्पितं तन्नियममाज्ञां वहामः कुर्मः ॥ ५४ ॥

एवं विरिञ्चेन प्रत्याख्यातो भगवच्चक्रेणोपतापितश्च दुर्वासाः कैलासगिरिस्वामिनं शर्वं शरणं गतः शर्वं त्वमविता भवेति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं प्रार्थितः शर्वस्ततो हरिचक्रात्त्रातुमसामर्थ्यं वक्तुं चतुर्मुखप्रभृतीनां भगवन्महिमार्णवविप्रुट्त्वं तत्सृज्यत्वं तत्संहार्यत्वं तन्मायामोहितत्वेन तच्चक्रकीर्षितानभिज्ञत्वं चाह—वयमिति । हे तात ! वयं न प्रभवामः भगवतश्चक्रात्त्रातुमिति शेषः । कुतः ? हि यस्मात्परेऽव्यये अस्माभिरपि वरणीय यस्मिन्भगवति यस्मिन् ब्रह्माण्डे वयं लोकेशाभिमानिनो भ्रमामः "क्षुद्रा रुद्रपितामहप्रभृतयः कीटाः समस्ताः सुराः" इत्युक्तरीत्या कीटवद्भ्रमामः ईदृशा एतद्ब्रह्माण्डसदृशा अजा ब्रह्माद्यस्त एव जीवास्तेषां कोशाः ब्रह्माण्डरूपाः सहस्रशः काले "बहु स्याम्" इत्युक्तविधसिसृक्षाकाले भवन्ति उत्पद्यन्ते पुनः सञ्जिहीर्षाकाले न भवन्ति तस्मिन् लयं यान्ति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृत्यां दग्ध्वात्मानम् अभिद्रवत् तच्चक्रं अप्रयासं अप्रयत्नं प्राणपरीप्सया स्वजीवनरक्षणेच्छया ॥ ४९ ॥

तं दुर्वाससं विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः ॥ ५० ॥

चक्रानुयातो दुर्वासा एतानि स्थानानि बभ्रामेत्याह—दिश इत्यादिना ॥ ५१ ॥

अलब्धो नाथो पालनसमर्थो येन स तथा शरणं शरण्यं एषमाणः अन्वेषमाणः अजिततेजसः हरेस्तेजोरूपाच्चक्रात् त्राहि रक्ष ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा किमवादीति तत्राह—स्थानमिति । द्विपरार्धसंज्ञे ममायुःपूर्तिलक्षणे हरिक्रीडावसाने आसन्नप्रलय इति यावत् । सह विश्वं चराचरलक्षणप्रपञ्चेन सहितमेतन्मदीयं स्थानं भ्रूभङ्गमात्रेण सन्दिधक्षोः सन्दग्धुमिच्छोः कालात्मनः कालरूपस्य हरेर्यद्भविष्यत्कर्म को वा पुरुषस्तत्पश्यति, अपरोक्षीकर्तुं समर्थः न कोऽपीत्यन्वयः । त्वामुपलक्षीकृत्य मदादिकं सर्वं संहरिष्यतीति ज्ञातुं न शक्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

अतो मदादीनां तदनुमननमेवानुकर्तुं प्रयतनं न त्वन्यदित्याशयेनाह—अहमिति । यन्नियमं यस्याज्ञालक्षणां प्रेरणां तस्येति पूर्वेणान्वयः अर्पितं तेनैवेति शेषः ॥ ५४ ॥

यद्यप्यनेन शङ्करोऽपि प्रत्याख्यातस्तथापि मन्दजनशङ्कानिरासाय दुर्वाससः शङ्करशरणप्राप्तिमाह—प्रत्याख्यात इति । "सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः शर्वः संरोधनाकृतिः" इत्यतो विष्णुशङ्कानिरासायाह—कैलासेति ॥ ५५ ॥

शङ्करोऽपि याथार्थिकमेव वक्तीत्याह—वयमिति । हे तात ! वयं न प्रभवाम त्वां रक्षितुं न समर्थाः स्थामः आद्यन्तवत्त्वादित्याह—भूम्न इति । ईदृशा मादृशा भूम्नः पूर्णानन्दादेः सृष्टिकाले भवन्ति संहारकाले न भवन्ति हि यस्मात्तस्मात् यदा चेतनस्य भगवदधीनत्वं स्पष्टं तदा किं वक्तव्यमचेतनस्य ? इत्याशयेनाह—यस्मिन्निति । यत्र येषु अजजीवकोशेषु वयं भ्रमाम ते अन्ये अचेतना अपि सहस्रशः जीवकोशाः अजो ब्रह्मा स एव जीवः तस्य कोशाः शरीरस्थानीयाः ब्रह्माण्डकोटयो यस्मिन्परे सन्ति स ईशानः स्वपदः परिहर्तास्याच्च वयमिति वाक्यशेषः ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्वे वयमिति रुद्रस्य गुणावतारत्वेऽप्यंशावतारत्वमेव मन्यते ॥ ५४—५५ ॥

वयमिति चतुष्कम् तस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ५६—६१ ॥

अहं सनत्कुमारश्च नारदो भगवानजः ।
कपिलोऽपान्तरतमो देवलो धर्म आसुरिः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तच्चक्रं कुर्त्वा दग्धवापि अभि अभिमुखं स्वमपि दग्धुं द्रुवत् धावत् वीक्ष्य ॥ ४९ ॥

अनुषक्तं पृष्ठतः संलग्नमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शरणं शरणं एषमाण अन्विष्यन् ॥ ५२ ॥

द्विपरार्द्धसंज्ञे काले यस्य कालात्मनः कालरूपं यस्वरूपं तस्मात् ॥ ५३ ॥

प्रपन्ना वयं लोकहितं यथा स्यात्तथा यन्नियमं वहाशं वहामः अतस्तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं नसमर्थोऽहमिति शेषः । वस्तु दोर्निल्यसम्बन्धात् ॥ ५४–५५ ॥

यस्मिन् परमेश्वरे अजा ब्रह्माणा एव जीवास्तेषां कोशा उपाधिभूताः ब्रह्माण्डानि अन्येपि वयं भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च यत्र तेषु ब्रह्माण्डेषु लोकेशाभिमानिनो वयं भ्रामामः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तच्चक्रमभिद्रवदुद्वीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलं ज्ञात्वा दिक्षु दुद्रुवे पलायितवान् ॥ ४९ ॥

अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं चक्रं निरीक्षमाणः मेरोर्गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससार दुद्रुवे ॥ ५० ॥

तदनन्तरं दिगादिकं गतः सः यतो यतो मेरुगुहादिषु धावति अधावत् तत्रतत्र दुष्प्रसहं सुदर्शनं ददर्श ॥ ५१ ॥

शरणं शरणम् एषमाणः अन्वेषमाणः विरिञ्चं समगात् तत्र हे विधातः ! आत्मा परमात्मा योनिर्जनको यस्य सः तथा हे आत्मयोने ! अजितस्य विष्णोस्तेजस्तच्चक्रात् मां पाहि पालयेत्युवाच ॥ ५२ ॥

कालात्मनः कालशक्तेस्तस्य विश्वम् एतत्सत्यलोकाख्यं मदीयं स्थानं सन्दिधक्षोः दग्धुमिच्छोः यस्य भ्रूभङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति लयमेष्यति कदा क्रीडायाः जगद्व्यापाररूपाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्द्धसंज्ञे प्रलयकाले ॥ ५३ ॥

प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्यानेव नामत आह—अहं भवः दक्षभृगुप्रधानाश्च एतदादिनामकाः सर्वे वयं यस्य लोकहितं लोकानामस्माकमेव सुखकरं नियममाज्ञां प्रपन्नास्सन्तः मूर्ध्नार्पितं वहामः कुर्मः अतः तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं नाहं प्रभवामीत्यर्थः ॥ ५४ । ५५ ॥

हे तात ! वयं न प्रभवाम त्वद्रक्षां कर्तुं न शक्नुमः यतः यत्र भूम्नि व्यापके परे सर्वोत्कृष्टे वयं ब्रह्मशिवादयः प्रत्येकं सहस्रशः भ्रमामः एतदेवाह—एतद्ब्रह्माण्डस्थात् अजात् अन्ये अजाः चतुर्मुखाः त एव जीवाः तेषां कोशाः ब्रह्माण्डात्मका-देहाः ईदृशा एतद्ब्रह्माण्डतुल्याः सहस्रशः यस्मिन् काले सृष्टिकाले भवन्ति जायन्ते प्रलयकाले न भवन्ति प्रलीयन्ते अतस्तमेव शरणं याहीति चतुर्थेनान्वयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भाषा टीका।

दुर्वासाने प्रयास को निष्फल देखकर और चक्र को अपने ऊपर दौड़ते देखकर दुर्वासा प्राण बचाने की इच्छा से दिशाओं में भागे ॥ ४९ ॥

भगवान् का चक्र उसके पीछे कैसे दौड़ा कि—जैसे जलती हुई लपटों वाली दवाग्नि सर्प के पीछे दौड़े, दुर्वासा भी पीछे को देखैं तो चक्र भी भन्नाटे से चला आरहा है ऐसा देखकर दुर्वासा मेरुकी गुहा में घुस जाने की इच्छा कर दौड़ा ॥ ५० ॥

दुर्वासा दौड़ते २ दिशायें आकाश, पृथ्वी सप्तपाताल, समुद्र, लोकपालों सहित लोकों में तथा स्वर्ग में गया परन्तु जहां २ दौड़ा गया तहां २ दुःसह सुदर्शन चक्र को देखता हुआ ॥ ५१ ॥

जब दौड़ते २ कोई दुर्वासा को रक्षक नहीं मिला तब बड़ा संत्रस्त चित्त होकर शरण की इच्छा से श्रीब्रह्माजी के निकट गया और बोला कि—हे विधातः ! हे आत्मयोने ! अजित [श्रीकृष्ण] के तेज से मेरी रक्षा करो ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले कि—क्रीड़ा के अन्त में द्विपरार्द्ध पूरे होने पर संहार की इच्छा वाला कालात्मा ऐसे जिसके भ्रूभंग मात्र से मेरा स्थान अर्थात् सत्यलोक सहित यह विश्व क्षण में नष्ट हो-जायगा ॥ ५३ ॥

और ब्रह्माजी कहने लगे, कि—मैं, महादेव, दक्षभृगु इत्यादिक प्रजापति, तथा प्रजेश भूतेश सुरेशों में मुख्य ये सबही लोग जिसके नियम में बंधे हुए अपने माथे परलोपे हुए लोक हित को चला रहे हैं अर्थात् हमसे तुमारी रक्षा न होगी ॥ ५४ ॥

इस प्रकार ब्रह्माजी निराश होकर विष्णुचक्र से तपा हुआ दुर्वासा कैलासवासी श्रीसदाशिव की शरण गया ॥ ५५ ॥

श्रीरुद्र उवाच ॥

श्रीरुद्र बोले, कि—हे तात ! उस भूमा पुरुष के ऊपर हम प्रभु नहीं हैं, जिस परमेश्वर में अन्य बहुत से चतुर्मुख रूप जीवों के विग्रह अर्थात् अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड काल २ में होते हैं और लीन भी होजाते हैं और जिसमें हम लोग हजारों भ्रम रहे हैं ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, सर्वज्ञस्य तव भ्रमः कुतस्तत्राह—अहमिति ॥ ५७॥

मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शिनः ।
विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययाऽऽवृताः ॥ ५८ ॥
तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ।
तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ॥ ५९ ॥
ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ ।
वैकुण्ठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥ ६० ॥
सन्दह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ।
आहाच्युतानन्त ! सदीप्सित ! प्रभो ! कृतागसं मावव हि विश्वभावन ! ॥ ६१ ॥
अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाऽघं भवतः प्रियाणाम् ।
विधेहि तस्यापचितिं विधातर्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥ ६२ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ! ।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ ६३ ॥
नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ।
श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् ! येषां गतिरहं परा ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्युः ॥ ५८—६० ॥

हे सतामीप्सित ! मा मामव पाहि ॥ ६१ ॥

अपराधं निवेदयन् प्रार्थयते—अजानतेति । अघं दुःखम् अपचितिं निष्कृतिम्, मद्भक्तद्रोहे निष्कृतिं न पश्यामीति चेत्तत्राऽऽह, यस्य तव नाम्नि कीर्तिते नरकस्थोऽपि मुच्यते तस्य तव किमशक्य-मिति भावः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

न आशासे न स्पृहयामि ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहं शर्वः अस्मदादयः सर्वे तथान्ये पारदर्शिनः सर्वज्ञाः सिद्धेशाश्च यस्य भगवतो मायां सङ्कल्पं चिकीर्षितमिति यावत् न विदामः न जानीमः तत्र हेतुर्मायया वृताः ॥५८॥

तस्यैवैविधमहिमशालिनो विश्वेश्वरस्य भगवत इदं शस्त्रं नोऽस्माकमपि दुर्विषहं वयं तत्सोढुमेव न प्रभवः कुतस्तन्निग्रह इति भावः । अतस्तमेवाचिन्त्यविविधविचित्रानन्तमहिमशालिनं शरणागतरक्षादीक्षितं भगवन्तं शरणं याहि स हरिः शरणागतार्तिहरो भगवांस्ते शं सुखं विधास्यति करिष्यति ॥ ५९ ॥

इत्युक्तो दुर्वासाः निराशस्सन् ततः कैलासाद्भगवतो वैकु-ण्ठाख्यं पदम् अण्डान्तर्गतं श्रीविष्णुलोकं ययौ, पदं विशिनष्टि—यत्पदं स्थानं श्रिया लक्ष्म्या सह श्रीनिवास अध्यास्ते श्रीनिवास इत्यनेन भगवतो लक्ष्म्यनपायित्वमुक्तम्. श्रिया सहाध्यास्त इत्यनेन पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या सह तस्मिँल्लोके ऽवस्थानमुक्तम्. यद्यपि श्रीनिवासोऽध्यास्त इत्येतावतैवार्थं श्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारत्वस्य निवासशब्दाभिप्रेतस्य तदनपायित्वस्य च लाभात् तथापि श्रीनिवास इत्येतावत्युक्ते रामकृष्णाद्यवतारेषु वैदेह्यादिविवाहात्प्रागमूर्तिमत्या इतरैरलक्ष्यमाणाया वा लक्ष्म्या सहावस्थानेनानपायित्ववदत्रापि तदुपपत्तेस्तत्र साक्षात्परिदृश्य-मानपुरुषकारसान्निध्याभावशङ्कानिमित्तशरणवरणदुष्करत्व-शङ्कापनोदनार्थं श्रिया सहाध्यास्त इत्युक्तम्. तावत्युक्ते कादाचि-त्कसाहित्यशङ्कानिमित्तशरणवरणसमयासान्निध्यशङ्कानिमित्त-तद्दुष्करत्वशङ्का स्यादिति तदपनोदनाय श्रीनिवास इत्यु-क्तम् ॥ ६० ॥

एवं शर्वेणाभिहितोऽजितस्य भगवतो शस्त्रवह्निना चक्र-ज्वालया सन्दह्यमानो दुर्वासास्तत्र गत्वा तस्याजितस्य पादयो-र्मूले पतितः सवात्मन्त्रवद्गात्र आह—किम् ? हे अच्युत आश्रि-तान् च्यावयतीति तथाभूत ! हे अनन्त अपारमहिमशालिन् ! हे सदीप्सित सतां भक्तानां निरतिशयेष्ट ! हे प्रभो आश्रितार्ति-हरणसमर्थ ! हे विश्वभावन विश्वं शरणागतवर्गमपराधान-वेक्षणेन भावयति सुखयतीति तथाभूत ! यद्वा, विश्वं चित्-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिदात्मकं भावयति उत्पादयति जगत्कारणभूतेत्यर्थः । इत्येवं समाश्रयणीयत्वोपयुक्तगुणविशिष्टत्वेन सम्बोध्य स्वकार्पण्यं निवेदयन् रक्षां प्रार्थयते, कृतमागोऽपराध एव न तु त्वच्छ्रयणोपयुक्तगुणलेशो येन तं मामेवंविधार्तियुक्तम् अव रक्ष "अवरक्षण" इतिधातोः "लोट्च" इति प्रार्थनायां लोट् ॥ ६१ ॥

कृतागसमित्युक्तं किं तत्त्वया कृतमागः ? इत्यपेक्षायां तद्विज्ञापयन्नेवंविधं कृतागसमपि मां त्रातुं समर्थस्त्वमिति सूचयितुं तत्प्राक्तनः प्रभावमाह—अजानतेति । ते तव परमं निरतिशयमनुभावं प्रभावमजानता मया भवतः प्रियाणामघं कृतं त्वद्भक्तविषये अपराधः कृत इत्यर्थः । हे विधातः ! तस्याघस्यापचितिं निष्कृतिं विधेहि कुरु अपराधं सोढ्वा पाहीत्यर्थः । युक्तं च तवैतत् यतो यस्य तव नाम्न्यपि उदिते उच्चरितमात्रेऽपि नारकोऽपि मुच्येत नरकप्राप्तिनिमित्तानां पापानां श्रुतिस्मृत्याद्यात्मकत्वदाज्ञातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधरूपत्वात् तत्कर्तुर्विमोचने त्वन्नामोच्चारणमेव समर्थं इदम् अतः साक्षात्तव सामर्थ्यं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं प्राणरक्षार्थं शरणागतं द्विजमवलोक्याह भगवान्—अहमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तत्र सत्यमुक्तं "मुच्येत यन्नाम्न्युदितेऽपि नारकः" इति इदन्तु दुरुक्तं भवतः प्रियाणामघं मया कृतमतस्तस्यापचितिं विधेहीति साक्षान्मद्विषयापराधस्य केनचिदानुकूल्येन मया सोढव्यत्वेपि मद्भक्तविषयापराधो मया सोढुं कथञ्चिदप्यशक्य एव "एवमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः" इत्यधिकरणन्यायानभिज्ञेन दृष्टः अतो वत्साभिप्रायन् भक्तविषये स्वस्य पारतन्त्र्यं पारतन्त्र्यहेतून् तन्निमित्तं तद्विषयापराधासहत्वञ्चाह—उपायमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । हे द्विज ! अस्वतन्त्र इव राजभृत्य इवाहं भक्तपराधीनः मद्भक्तपरतन्त्रोऽहमित्यर्थः । ननु, राजभृत्यादेः कर्मवश्यत्वाज्जीवत्वाज्ज्ञेयार्हत्वात् तन्निमित्तं कदाचित्कं स्वस्वामिराजादिपारतन्त्र्यं युक्तं तव तु निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्यानन्याधिपतेः स्वभृत्यपारतन्त्र्यं हेयतरमनुचितमित्याशङ्कायाः परिहारं समाश्रितवात्सल्यविवशस्य भक्तपारतन्त्र्यं न हेयत्वावहम्, अपितु कल्याणगुण एव समाश्रयणीयत्वोपयुक्तनिरतिशयवात्सल्यगुणप्रपञ्चरूपत्वाविन्यभिप्रयन् तावद्भक्तपारतन्त्र्यहेतून् वक्तुमात्मानं भक्तांश्च विशिनष्टि—साधुभिरिति । साधुवृत्तिस्थैः करणैर्मद्धमुपकुर्वन्तीति साधवस्तैर्भक्तैर्ग्रस्तं स्ववशीकृतं हृदयं मनो यस्य सोऽहं लोके ह्यात्मचित्तवृत्त्यनुसारित्वात्पुरुषस्य मच्चित्तस्य च साधुभिर्वशीकृतत्वात् साधुचित्तवृत्त्यनुव्याप्रियमाणात्मचित्तवृत्त्यनुसारितद्विषयव्यापारवानहमित्यभिप्रायः । ननु, नहि लोकेऽन्यचित्तवृत्त्यनुसारिस्वचित्तवृत्तिः पुमान् कश्चिद्दृष्ट इत्याशङ्कायां निरतिशयप्रीतिविषयस्मर्थापितित्स्यैव लोके दृष्ट इति वक्ष्यमाणदृष्टान्तमभिप्रेत्य स्वभक्तयोर्मिथो निरतिशयप्रीतिविषयत्वं वदन्नात्मानं विशिनष्टि—भक्तजनप्रिय इति अत्र तन्त्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषौ द्वावपि विवक्षितौ भक्तजनाः प्रिया यस्य भक्तजनस्य प्रियेति च तत्राद्यं भक्तजनस्य निरतिशयस्वप्रीतिविषयत्वमुक्तं द्वितीयेन स्वस्य निरतिशयभक्तजनप्रीतिविषयत्वं निरतिशयप्रीतिविषयत्वाद्भक्तजनस्य तदधीनं मद्धृदयं जातमिति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च लोकः स्वाश्रितं निरतिशयप्रियवस्त्वधीनं कुर्वन् तूष्णीमास्ते किन्तु तद्विश्लेषं देहतदनुबन्ध्यादिपरित्यागेनापि परिहरन् दृष्टस्तथाहमपीत्याह—नेति । हे ब्रह्मन् ! अहं भक्तजनप्रियोऽहं साधुभिर्मद्भक्तैर्विना आत्मानमिमं चतुर्भुजादिविशिष्टं दिव्यविग्रहमात्यन्तिकीं श्रियं निरतिशयां विभूतिं, यद्वा, आत्यन्तिकीमत्यन्तमभिनामनन्यार्हशेषभूतां लक्ष्मीं च नाशासे न स्पृहयामि यद्यपि लोके प्रियतमवस्तुविश्लेषनिमित्तदेहतदनुबन्ध्यादित्यागः कश्चिद्दृष्टचरः परमात्मनि तु भक्तजनविश्लेषनिमित्तशरीरादित्यागश्च न दृष्टस्तथापि सम्भावनामात्राभिप्रायेण भगवतैवमुक्तमिति द्रष्टव्यं तथाचोक्तं भगवता दाशरथिना—

> अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते ! सलक्ष्मणाम् ।
> न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥

इति "मित्रभावेन संप्राप्तं नत्यजेयं कथञ्चन" इति च यद्यपि लक्ष्म्या अपि भक्तत्वप्रीतिविषयत्वात् श्रियमपि नाशास इत्युक्तिरयुक्ता तथापि लक्ष्म्यपेक्षयापि भक्तानां स्वनिरतिशयप्रीतिविषयत्वं गर्भप्रेत्य भगवतैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम्. साधूनामत्यर्थप्रियत्वहेतुं वदन् तान्विशिनष्टि—येषां साधूनामहमहमेव लब्धश्च इतिवत्साम्यधारणा परा उत्कृष्टा गतिः उज्जीवनोपायः उज्जीवनोपायोऽहं प्रियतमः अतो निरतिशयप्रियोज्जीवनोपायत्वेन मामाश्रितत्वादेपि मम निरतिशयप्रिया इति युक्तमेवैतदिति भावः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यतोऽप्यवनाशां निवारयति—अहमिति । अहं सनत्कुमारादयः इति सर्वे वयं यस्य हरेर्मायामिच्छां किं विषयामिति न विदाम इत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

दुर्विषहं सोढुमशक्यं तस्याहं किं करोमीति तत्राह—राजेवेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

अव रक्ष विश्वभावन सर्ववशीकरणसमर्थ ! ॥ ६१ ॥

तस्याघस्यापचितिं प्रायश्चित्तम् अघपरिहारसामर्थ्यं तवैवेत्याह—मुच्येतेति । नारको नरकस्थो यन्नाम्न्युदिते अघान्मुच्येतेत्यन्वयः ॥ ६२ ॥

आत्मरक्षार्थं दुर्वाससा प्रार्थितो भगवान् लोकसंग्रहार्थमात्मगायां प्रकटयति—अहमिति । अतोऽस्वतन्त्र इव न त्वस्वतन्त्रः स्वतन्त्रस्यास्वातन्त्र्यवचनं कथं सङ्गच्छते ? इति तत्राह साधुभिरिति ॥ ६३ ॥

भक्तहृदयत्वं नाम किमित्यतस्तद्विवृणोति—नाहमिति । साधुभिर्मद्भक्तैर्विनाऽहमात्मानं स्वरूपं नाशासे नेच्छामि तदप्रिये प्राप्ते मज्जीवनेन किं प्रयोजनमिति, कृत्वेति शेषः । यदा स्वात्मानमपि नाशासे तदाऽनन्यशरणां श्रियं नाशास इति किं वक्तव्यमित्याह, श्रियञ्चेति । भक्ताश्चापीदृशा इत्याह येषामिति ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नारको नरकस्थोपि किं पुनस्तत्राप्रत एव शरणागत इत्यर्थः । यथोक्तं नारसिंहे "यथा यथा हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति स्म नारकाः । तथा तथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो दिवं ययुः" इति ॥ ६२ ॥

आत्मनः सर्वथा भक्तवशत्वं स्थापयति षड्भिः—तत्र तत्प्रतिजानीते—अहमिति । साधुभिः प्रोज्झितकैतवः मोक्षपर्यन्तकामनारहितैरित्यर्थः । भक्तानां ये जनास्तेऽपि प्रिया यस्य तमिति कैमुत्यं दर्शितम् ॥ ६३ ॥

तदेव स्थापयति पञ्चभिः—तत्र स्वानुभवमेव प्रमाणयन् स्वरूपानन्दानुभवस्य भक्तभावनानन्दानुभवात्तुच्छत्वं दर्शयति तेन च भक्तभावस्याह्लादिनीसारत्वमभिप्रैति—नाहमिति ॥ ६४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, सर्वज्ञस्य तव कुतो भ्रमस्तत्राह—अहमिति । पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्युः ॥ ५७–५८ ॥

निराश इति । शिवशिव मदूब्रह्मतेजस्वित्वाभिमानो रसातलं गतः अन्येनापि ब्रह्मादिना केनाप्यहं न त्रातः महादेवः शम्भुर्मां रक्षिष्यतीत्याशा आसीत् सापि व्यर्था बभूव सम्प्रति यस्य भक्तेन एतां दुरवस्थामहं प्रापितस्तस्यैव विष्णोः सन्निधिर्मम स्वप्राणरक्षार्थं गन्तव्यो बभूव धिङ् मे लज्जां प्राणांश्चेति निर्वेदो ध्वनितः॥६०॥

मा माम् अव पाहि ॥ ६१ ॥

अघमपराधः अपचितिं निष्कृतिम् ॥ ६२ ॥

यथा मदधीनत्वेनास्वातन्त्र्याद्ब्रह्मरुद्रादयस्त्वां त्रातुं नाशक्नुवन् तथैवाहमपि पराधीनस्त्वां त्रातुं न शक्नोमीत्याह—अहमिति । ननु, त्वं स्वयमेव भक्तपराधीनीभवसि नतु भक्तैस्त्वं पराधीनीकर्त्तुमिष्टोऽतस्त्वं स्वतन्त्र एवासीत् सत्यं स्वतन्त्रोऽप्यहं स्वेच्छयैव भक्तपरतन्त्रो भवामीति स्वस्वभावस्य प्रायो दुस्त्यजत्वादिव शब्दः एतादृशमदुःखदर्शनेऽपि तव करुणा नोदयते इतिचेत् सत्यं करुणा खलु यस्य धर्मस्तन्मन एव मम नास्तीत्याह—साधुभिर्मोक्षपर्यन्तकामनाशून्यत्वात्तुत्तमैर्भक्तैर्ग्रस्तमात्मवशीकृतं हृदयं यस्य सः विहितं मोक्षादिकं तेषामरोचकत्वाद्योग्यमलक्ष्य मया स्वहृदयमेव वलाद्दत्तं तैरपि तद्गृहीत्वा स्वहृदयेनैकीकृत्य सादरं स्थापितमिति ध्वनिः । अत एव तेषामनुकम्पैव ममानुकम्पेति भक्तकृपानुगामिनी भगवत्कृपेति सर्वलोकप्रसिद्धिरत्रैव ज्ञायत एवेत्यनुध्वनिः । भक्तानां जना अपि प्रिया यस्य किमुत ते इति हे द्विज विप्रवटो इदमपि न किमपि परामृशसीति भावः ॥ ६३ ॥

भक्तास्ते किंप्रीतिविषया इति चेत् शृणु तत्त्वमित्याह नाहमिति । अत्र आत्मनि रमणादहमात्मारामः इति प्रसिद्धस्तमात्मानमपि भक्तैर्विना नाशासे नाकांक्षे इति मत्स्वरूपभूतानन्दादपि मद्भक्तस्वरूपानन्दोऽतिस्पृहणीय इति द्वयोरपि चिद्रूपत्वेऽपि भक्तवर्त्तिन्या भक्त्यनुग्रहाख्यचिद्वृत्तिविपाकरूपायाः सर्वचित्सारभूतत्वात्ममानन्दस्वरूपस्याप्यानन्दकत्वादाकर्षकत्वाच्च श्रियं षडैश्वर्यसम्पत्तिम् आत्यन्तिकीं नित्यामपि तैर्विना वन्ध्यामिव वेद्मीति भावः । तेषां भक्तानामहमेव गतिरेक उपादेयं इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पारदर्शिनः लोकदृष्ट्या बहुज्ञा अपि यस्य मायामपि न विदाम न विद्मः यं न विद्म इति का कथा तत्र हेतुः यस्य मायया आवृताः ॥ ५८–६० ॥

अच्युतेत्यादिषड्भिः पदैः सम्बोध्य हि निश्चये कृतागसं मा माम् अव रक्ष इत्याह ॥ ६१ ॥

अघमपराधः तस्य अघस्य अपचितिं निष्कृतिं नारको नरकस्थोऽपि ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

भक्तजनाः प्रियाः यस्य सोऽहम् आत्यन्तिकीम् अत्यन्ततः समाश्रितां श्रियं रमाम् आत्मानं श्रीविग्रहं च मद्भक्तैर्विना नाशासे न स्पृहयामि भक्तहितायैव श्रिया सह श्रीविग्रहेणाविर्भवामीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

———

भाषा टीका ।

फिर शंकर कहने लगे, कि–मैं, सनत्कुमार, नारद, और भगवान् ब्रह्माजी, कपिल, अपांतरतम, देवल, धर्म, और आसुरि ॥ ५७ ॥

और मरीचि से आदि लेकर अन्यपार दर्शन वाले सिद्धेश्वर वे सबही जिसकी माया से घिरे हुए उसकी माया को नहीं जान सके हैं ॥ ५८ ॥

उन विश्वम्भर का यह शस्त्र हम लोगों को भी दुर्विषह है इससे उनही श्रीहरि के तुम शरण जाओ वे तुम्हारा कल्याण करेंगे ॥ ५९ ॥

तब तो वहां से भी निराश होकर दुर्वासा श्रीहरि के वैकुंठ में लोकालोक पर्वत पर गये जहां श्रीजी सहित श्रीनिवास विराजे हैं ॥ ६० ॥

दुर्वासा श्रीहरि शस्त्र के तेज से जलाजाता रहा ऐसा कंपित होकर भगवान के चरण के संनिधि में पड़ गया और बोला, कि हे अच्युत ! हे अनंत ! हे सज्जनों के इच्छा के विषय ! हे प्रभो ! हे विश्व भावन ! मो अपराधी की रक्षा करो ॥ ६१ ॥

हे भगवन् ! मैंने आपका परम प्रभाव को नहीं जानकर आपके प्रिय भक्त का अपराध किया है सो हे विधातः ! उस अपराध का निस्तार आप करो । क्योंकि ? आपके नामोच्चारण से नारकी पुरुष भी नरक से मुक्त होजाता है ॥ ६२ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि–हे द्विज ! मैं भक्तों के पराधीन रहता हूं और इसी से परतन्त्र सा हूं भक्त साधुजनों ने मेरे हृदय को

ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान्वित्तमिमं परम् ।
हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ६६ ॥
मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम् ॥ ६७ ॥
साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ।
मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥ ६८ ॥
उपायं कथयिष्यामि तव विप्र ! शृणुष्व तत् ।
अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् ।
साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुते ऽशिवम् ॥ ६९ ॥
तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ।
त एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ७० ॥
ब्रह्मंस्तद्गच्छ भद्रं ते नाभागतनयं नृपम् ।
क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे ऽम्बरीषचरिते
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

पकड़ रखा है और मेरे लिये स्वयं भी भक्तजन बहुत ही प्रिय हैं ॥ ६३ ॥

मैं अपने भक्त और साधुजनों के बिना तो अपने आपको भी नहीं चाहता हूं, और उनके बिना मेरी आत्यंतिक श्री को भी चाहना नहीं करता हूं क्योंकि ? उनकी तो परम गति मैं ही हूँ ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इमं परं च लोकं हित्वा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

प्रतीतं प्राप्तमपि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

आत्मनस्तवैवाभिचारो हिंसा यतोभूत्तमेव यातु भवानिवमनर्थम् ॥ ६९ ॥

तपोविद्यासम्पन्नस्य मम कथमनर्थः समजनि?इति मा स्म विस्मयं कार्षीरित्याह—तप इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येषां गतिरहं परेति स्वस्यैव तत्परगतित्वमुक्तं स्वैश्वर्यम् स्वस्य तन्निमित्तां तत्त्यागानर्हतामाह—ये इति । ये साधवः प्राणान् प्राणयन्ति जीवयन्ति इति प्राणास्तान् जीवनहेतून् प्राणान् तदनुबन्धिदारादींश्च हित्वा संसृतिहेतव एवैते न तूज्जीवनहेतव इति विमर्शेनेनोज्जीवनोपायताबुद्धिं परित्यज्य मां शरणमुज्जीवनोपायं गताः तत्त्वेनाध्यवसितवन्त इत्यर्थः । मतस्तान् कथं त्यक्तुमुत्सहे शक्नोमि ?

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न हि कृतज्ञस्य विश्वस्तत्यागः उचित इति भावः । यद्यपि भक्तजनत्यागाय न दुर्वासाः शरणं गतोऽपि तु स्वभक्तरक्षार्थं अतस्तंप्रति कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे इत्युक्तिरसंगता तथापि निरतिशयप्रियवस्तुविश्लेषपरिहाराय देहतदनुबन्ध्यादिपरित्यागस्य प्राक् प्रस्तुतत्वात् देहादिपरित्यागेनाप्यविनाभाव्यात् साधून् कथं विनाभूय वर्तेयमित्येतदभिप्रायेण कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे इत्युक्तम्. यद्वा, भक्तजनप्रतिपक्षात्वदुर्वासो कृते आश्रितविपक्षपक्षपाती भगवानिति बुद्ध्वा मां त्यजेयुर्भक्ताः अतस्तान् सर्वभावेन भजतः कथं त्यक्तुमुत्सहे इत्यभिप्रायेणोक्तम् ॥ ६५ ॥

एवमात्मानं विविच्याथ भक्तान् विविनक्ति—मयीति । मयि निरतिशयप्रीतिविषये निर्बद्धमनन्यविषयत्वेन स्थिरीकृतं हृदयं यैस्ते अत एव समदर्शिनः सर्वस्य मदात्मकत्वदर्शिनः साधवः भक्त्या स्वरूपप्रीत्यावहया स्वयमपि प्रीतिरूपया अनन्यप्रयोजनया भक्त्या मां वशे कुर्वन्ति यथा स्त्रियः पतिव्रताः सत्पतिं परदारपराङ्मुखमन्याऽहंत्वेपरस्वकस्त्रीपराङ्मुखं वा वशे कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ६६ ॥

अनन्यप्रयोजनभक्तिनिष्ठत्वमेव व्यनक्ति—मत्सेवयेति । ते साधवः मत्सेवया मद्भक्त्या प्रतीतं सालोक्यमाविर्भाव्य तत् चतुष्टयं चतुर्विधं सालोक्यसामीप्यसायुज्यसार्ष्टिरूपां मुक्तिमेव नेच्छन्ति कुतोऽन्यत् कालेन विप्लुतो नाशो यस्य तदिन्द्रादैश्वर्यमिच्छेयुः तत्र हेतुः सेवया मच्छेषतैकरसानन्दानुभवरूपया भक्त्या पूर्णा निर्वृतान्तःकरणाः ॥ ६७ ॥

किं बहुना साधवो मह्यं मम हृदयं मद्धृदयानुवर्तिहृदयाः साधव इत्यर्थः । तथाऽहं साधूनां हृदयं साधुहृदयानुवर्तिहृदयोऽहं ते साधवः मन्मत्तः अन्यत्प्रियं वस्तु न जानन्ति तथाऽहमपि तेभ्यः साधुभ्योऽन्यन्मनागपि ईषदपि प्रियं न जानामि एवं परस्परहृदयानुवर्तिहृदयत्वात्परस्परप्रियत्वाच्च भक्तपारतन्त्र्यं मम युक्तमिति न तद्विषयापराधो मया सोढुं शक्य इति भावः ॥ ६८ ॥

एवं स्वभक्तविषयापराधस्य क्षमासहत्वं सहेतुकमुपपाद्य स्वसन्निधौ तत्कृतमत्पद्रक्षणार्थशरणागतेर्वैफल्यपरिहाराय उपायमाह—उपायमिति । हे विप्र ! तव आत्मरक्षणोपायं तत्साधनं कथयिष्यामि तच्छृणुष्व, कोऽसौ ? तत्राह—ते तवायमात्माभिचारः स्वयं कृतापराधः सन् यो यद्विषये जातस्तमिमाम्बरीषं प्रति भवान् गच्छत्विति आत्माभिचार इति पाठान्तरं तथाम्बरीषार्थं कृतोऽयमुद्यमः आत्मन एवाभिचारः अहिंसार्थमेवाभूदित्यर्थः । तथा हि, लोके साधुषु भिक्षुकेषु प्रहितं प्रयुक्तं तेजः सामर्थ्यं कर्तुः प्रहर्तुरेवाशिवमनर्थं कुरुते ॥ ६९ ॥

तपोविद्यादिसम्पन्नस्य मम कथमनर्थः समजनि ? इति माविस्मयं कार्षीरित्याह—तप इति । तपोविद्या च एते उभे विप्राणां विनीतानां निःश्रेयसकरे निरतिशयपुरुषार्थसाधने दुर्विनीतस्य कर्तुर्निरपराधेष्वपराधकर्तुर्विप्रस्य तु त एव तपोविद्ये अन्यथा कल्पेते अनर्थाय भवेतामित्यर्थः ॥ ७० ॥

तत्तस्मात् हे ब्रह्मन् ! नाभागतनयमम्बरीषं प्रत्येव गच्छ तमेव महाभागमपराधनामविज्ञातारं क्षमापय ततः शान्तिर्भद्रं तव भविष्यतीति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं भृत्यानां परं स्वर्गादिकम् ॥ ६५ ॥

तत्त्यागे भक्त्या वशीकरणमेव कारणं नान्यदित्याह—मयीति ॥ ६६ ॥

इदञ्चात्यागे कारणमित्याह—मत्सेवयेति ॥ ६७ ॥

इतोपि मदन्यापेक्षा तेषां नास्तीत्याशयेनाह—साधव इति । मह्यं मम हृदयं प्रियं तुशब्दो हेतौ साधवो मम हृदयम् अहं साधूनां हृदयमिति यस्मात्ते मदन्यं प्रियं न जानन्ति अहमपि तेभ्यः साधुभ्यो मनागल्पमपि प्रियमन्यन्न जानामीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

प्रकृते किमनेनायातमिति तत्राह—उपायमिति । आत्मना स्वया कृतोऽभिचारः कृत्याप्रयोगः यतः यस्मै तस्मै प्रयुक्तमात्मानं कथं बाधते ? इति तत्राह—साधुष्विति । प्रहितं प्रयुक्तं दुर्गोपद्रवलक्षणं तेजोऽर्चिः "तेजो बले प्रभावेऽग्नौ ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि" इत्यभिधानं प्रहर्तुः प्रयोक्तुरपि भयं कुरुते ॥ ६९ ॥

* विनयशून्यस्य तव विद्यातपसी अनर्थकरे एवाभूतामिति भावेनाह—तप इति । अन्यथा अनर्थकरे ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेषु कारुण्येपि कारणं दर्शयन् अन्यथा स्वस्मिन् कृतघ्नत्वापातं योजयति—ये दारेति । एवं सालोक्यादिप्राप्तिपर्यन्ते तदुभयं दृष्टान्तेन च स्थापयति मयीति यतो मयि निर्बद्धहृदयाः अतः साधवः प्रोज्झितकैतवाः अत एव समदर्शिनः अन्यत्र रागद्वेषरहिताश्च ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

तदेवातिशयेन दर्शयति-मत्सेवयेति। कुतोऽन्यदिति सालोक्यादीनां कालेनाविप्लुतत्वं दर्शितम् ॥ ६७ ॥

* अत्र न व्याख्यायते ऽध्याय वृत्तदीपिका ।